

TÜRÜK

Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2013 Yıl:1, Sayı:2

Sayfa:174-205

ISSN: 2147-8872

TATAR DİLİ ŞİVELERİNDEKİ BİLEŞİK GEÇMİŞ ZAMAN BİÇİMLERİ

Ferit Yusupov*

Özet

Tatar edebi ve şive dilinde birçok bileşik geçmiş zaman biçimlerine rastlanır. Onlar konuşma anına kadar yapılmış olan eylemin gerçekleşme özelliklerini belirtmek için kullanılırlar. Yazar, makalede Türkoloji ilminde ilk olarak Tatar ağızları malzemeleri temelinde bileşik biçimleri ayırma ölçütlerini belirlemeye ve onları her bakımdan sistemli şekilde incelemeye çalışmıştır. Yazıda bütün ağızlarda da rastlanan çekirdek ve onların sadece bazılarında kullanılmakta olan kenar birimler ayrılmıştır. Dil birimleri sistemli-senkron, lengüistik coğrafya ve areal (bölgesel) bakımlardan incelendi. Bileşik zaman biçimlerinin anlamları ve işlevleri incelediğinde yazar *-är (idi)* yardımcı fiilinin geçmiş zaman anlamını oluşturmasındaki yerine dikkat çekmektedir. Bu fiil, temel fiille beraber kullanılarak eylemi onun sona erdiğini belirten geçmiş zamana geçirir. Geçmiş zamanın bileşik biçimleri Tatar dili ağızlarında üç zamana ait olan fillerin temelinde oluşabilir. Bu biçimler temel fiillerin sayesinde geçmiş zamanın çeşitli anlamlarını belirtirler. *-a (-a idi)*, *-adır (-adır idi)*, *-a torğan (-a torğan idi)*, *-uçan (-uçan idi)*, *-uçı (-uçı idi)* ekli fiillerin temelinde oluşan bileşik biçimler şimdiki zamanla bağlı olan geçmiş eylemleri; *-ır idi*, *-ası idi*, *-açak idi* biçimleri gelecek zamanla bağlı olan geçmiş eylemleri; *-gan idi*, *-dı idi*, *-ulı idi*, *-ganda idi* biçimleri belirsiz geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan ve konuşma anıyla herhangi bir bağlantıda olmayan eylemleri belirtirler. Makalede bu biçimlerin Tatar dili ağızlarında rastlanan bütün fonetik ve morfolojik varyantları ele alınmış ve özellikle onların Tatar dili şiveleri sistemi içinde ve onun dışında yayılış izoglosları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Kazan Tatarları, Tatar dili, şive dili, ağızlar, geçmiş zamanOrta diyalekt

A ANALYTICAL VERB FORMS OF PAST TENSE IN DIALECTS OF TATAR LANGUAGE

Abstract

Tatar standard and dialect languages are defined by abundance of various analytical forms of Past Tense for expressing different shades of

* Prof. Dr., Kazan Federal Üniversitesi, Filoloji ve Sanat Enstitüsü, Kazan-Tataristan ferits@yandex.ru

activity in the past that happened before the moment of speech. For the first time in Turkic science in Russia the author strives to define criteria of analytical forms of Past Tense of Indicative Mood based on Tatar subdialects matter. And also he aspires to give all-round, deep and system-oriented analysis of those verbs in Tatar dialect language. General and core elements that are typical for all subdialects and also peripheral ones, used in some of them, are highlighted in the article. Systematic synchronized description of language phenomenon is accompanied by areal and linguistic geographical interpretation. The author in the study of grammatical meanings of analytical forms pays great attention to the role of the auxiliary verb *är* (ide) in the formation of grammatical semantics of the past tense. This verb in conjunction with the main verb takes referred action to the past tense with different shades of its completeness and perfection. Analytical forms of the past tense in the subdialects of the Tatar language can be based on the verbs of all three tenses, which due to the main verb forms express the meaning of the past tense with different shades of all three tenses. The forms that derived from basic verbs with -a (-a ide), - adyr (-adyr ide), -a torgan (-a torgan ide), -uchan (-uchan ide), -uchy (-uchy ide) express past actions related to the present time; -yr ide, -asy ide, -achak ide - past actions related to the future time; -gan ide, -dy ide, -uly ide, -ganda ide - indicates the action in the indefinite past, which does not have close relation with the moment of speech. This article describes all the phonetic and morphological variants found in subdialects of the Tatar language as well as allocates the isoglosses of their distribution in the Tatar dialect system and beyond.

Key words: Turkic languages, Kazan Tatars, Tatar language, dialects, subdialects, past tense, middle dialect

Giriş

Şimdiki Tatar dili, Türk dilleri Kıpçak kolunun Kıpçak-Bulgar grubuna aittir. Fakat burada başka gruplar, özellikle Oğuz ve Bulgar dilleri için has olan özellikler de bulunmaktadır. Tatarların yaşadıkları meskûn yerler Rusya'da batıda Moskova'ya çok yakın olan Ryazan ve Tambov illerinden başlayıp doğuda Kemerov iline kadar uzanan ve kuzeyde Saha muhtar cumhuriyetindeki Vilyuy nehrinden başlayıp güneyde Hazar denizi kıyılarında yel alan Astrahan iline kadar uzanan engin topraklarda yer alır. Fakat Tatarların asıl kitlesi İdil boyu, Ural önü ve Batı Sibirya bölgelerinde toplanmıştır. Son nüfus sayımı verilerine göre Tatarların büyük çoğunluğu Tataristan'da yaşamaktadır. Burada onların sayısı 1.765.404'tür. Başkurdistan'da Tatarların sayısı 1.120.702'ye kadar ulaşır. Tatar halkının ana vatanları sayılan Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinden başka Tatarlar Rusya Federasyonu'ndaki birtakım illerde ve muhtar cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bunlar Nijniy Novgorod, Penza, Ulyanovsk, Samara, Saratov, Volgograd, Ryazan, Kirov, Perm, Sverdlov, Çilebi, Kurgan, Orenburg, Novosibirsk, Tomsk, Kemerov illeri, Krasnoyarsk eli ve Çuvaşistan, Mari-El, Mordva, Udmurt cumhuriyetleridir.

Tatar dili üç şiveden oluşmaktadır: Orta (Kazan Tatarları), batı (Mişer) ve doğu (Sibirya Tatarları şiveleri). Tatar şivelerinin ilk tasnifi A. G. Bessonov tarafından 1881'de yapılmıştır.

Şimdiki tasnifin temelinde C. Velidi'nin yaptığı ve L. Zalây'in detaylaştırdığı sınıflandırma yatmaktadır. Tatar şiveleri ve ağızlarının dil ve coğrafya özellikleri bakımından incelenmesi ve Tatar dilinin diyalektolojik harita atlasının yapılması sonucunda şiveler ve ağızların tasnifine önemli ilâveler ve açıklamalar yapılmıştır. Tatar diyalektoloji ilminde şivelerin belirlenmesi etnik prensiple örtüşen bölgesel-linguistik prensip temelinde yapılmıştır. Bilindiği gibi Tatar dilinin her şivesinin taşıyıcıları çeşitli etnik gruplara aittirler. Etnik prensiple örtüşen bölgesel-linguistik prensip temelinde Tatar dili şivelerindeki bileşik geçmiş zaman biçimleri aşağıdaki şekildedir:

-a idî biçimi

Tatar dili şivelerinde -a idî geçmiş zaman biçimi bazı ağızlarda sadece üçüncü çoğul şahısta kullanılmasına rağmen edebî dildeki gibi çok aktiftir. -a idî biçimi -a, -e, -y ulacı temelinde idî yardımcı fiili yardımıyla yapılır. Orta şivenin birçok ağızında, özellikle Minzele, Nogaybek, İçkin, Perm, Krasnoufinsk, Kazan ardı, Dağ tarafı ve Kama önü ağızlarında idî yardımcı fiili kısalma sonucunda ek halini almıştır: -ıyı, -iyî (ünsüzlerden sonra), -ıy, -iy (ünlülerden sonra). Orta şivenin Nokrat ve Glazov ağızlarında ve yine Mişer şivesinin ağızlarında ise idî yardımcı fiili ayrı şekilde kullanılır. Sibiryaya Tatarları şivelerinde yardımcı fiil itî (it) şeklinde kullanılır. Mişer şivesinde yardımcı fiil edebî dildeki gibi ayrı şekilde kullanılır:

Olumlu şekil

min bara idîm	bîz bara idîk
sin bara idîñ	sîz bara idîğîz
ul bara idî	alar baralar idî

Olumsuz şekil

min barmıy idîm	bîz barmıy idk
sin barmıy idîñ	sîz barmıy idîğîz
ul barmıy idî	alar barmıy(-lar) idî

Örnekler: *Min anıñ süzîne karamıy idîm, üzîmtse işli idîm* "Ben onu dinlemiyordum, bildiğimce yapıyordum"; *Min şul baktısanı bîr üzîm işlep tsıga idîm* "Ben o bahçeyi tek başıma işliyordum" (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Bîz atlar bîlen ala idîk kunaknı, atlar bîlen yörü idîk uramnarda* "Biz misafirleri atlarla karşılıyorduk, atlarla sokaklarda dolaşıyorduk" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı).

Orta şivenin birçok ağızında bu biçim kısalmış yardımcı fiile eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

Olumlu şekil

min bara-yım	bîz bara-yıq
sin bara-yıñ	sîz bara-yığîz
ul bara-yı	alar bara(-lar)-ıyı

Olumsuz şekil

min barmıy (barmay)-ıyım	bîz barmıy (barmay)-ıyıq
sin barmıy (barmay)-ıyıñ	sîz barmıy (barmay)-ıyığîz

ul barmıy (barmay)-ıyı alar barmıy (barmay) (-lar)-ıyı

Örnekler: *Min yeş wahıtta dürt seğet kñe yoqlıyım* “Ben gençken sadece dört saat uyuyordum”; *Uylamıyım bu heder tis qartayırmin dip* “Bu kadar çabuk ihtiyarlarım diye hiç düşünmüyordum” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Dürtiliğe barayıq, bazar könni, anda törlı yaqtan kileleriñi satarğa kişiler* “Pazar günlerinde Dürtili’ye gidiyorduk, oraya alış-veriş yapmak için kişiler bütün taraflardan geliyorlardı” (Orta şive, Minzele ağzı); *İlik Qazanğa ceyew gñe cöriyik* “Eskiden Kazan’a sadece yayan gidiyorduk” (Orta şive, Berengi ağzı).

Perm Tatarları ağzında şahıs ekleri temel fiile eklenirler:

Olumlu şekil

min baram-iy biz barabız-iy

sin barasıñ-iy siz barasız-iy

ul bara-iy (bara-y) alar baralar-iy

Olumsuz şekil

min barmıyım-iy bız barmıybız-iy

sin barmıysıñ-iy siz barmıysız-iy

ul barmıy-iy (bara-y) alar barmıylar-iy

Örnekler: *Min üzım gñe toramıy, hezır mñe bır qız kırttım* “Ben yalnız yaşıyordum, şimdiyse yanıma bir kız aldım”; *İlik annan ceyew barabızıy, ceyew qaytabızıy, hezır gñe maşına* “Eskiden oraya yayan gidiyor, yayan dönüyorduk, şimdiyse arabalar”; *Üzibiz ışkulda uqıybızıy, awılğa qaytmıybızıy* “Kendimiz okulda okuyorduk, köye gitmiyorduk”; *İş yuq çaqta çıqmıysıñıy uynamağa?* “İş yokken oynamak için dışarıya çıkmıyor muydun?”; *Siz qaytasığızıy, hezır nik qaytmıysığız?* “Eskiden dönüyordunuz, şimdi niçin dönmüyorsunuz”; *Min kilgende magazinga baraiy* “Ben geldiğimde mağazaya gidiyordum”.

Perm Tatarları ağzında birinci, ikinci teklik şahısta ve birinci çoğul şahısta kısalmış *idı* yardımcı fiili (*iy*) bazen iki kez kullanılır – şahıs eklerine kadar ve onlardan sonra (*alayım iy > ala idim idi vs.*):

min alayımıy bız alabızıy

sin alayıñıy siz alasızıy

ul alay alar alalariy

Örnekler: *Pupayka kiyip parmayımıy yawın bılırın bılsem* “Yağmur yağacağını bilseydim, Kazak giymişiyordum”; *Min kürgende qaytıp qına barayıñıy işten ul çaqta* “İşten dönerken gördüm seni”; *Sinıñ yanğa dip barayığıy Hetime bilen* “Sana gidiyorduk Hetime ile”.

Şahıs ekinin temel fiile eklenmesi Mişer şivesinin komşu Perm Tatarları ağzının tesirine maruz kalan Baykıbaş ağzında da (Başkurdistan) görülür.

Mişer şivesinin başka ağızlarından farklı olarak burada yardımcı fiil belirli bir derecede ek halini alır (*idı > iyı: baram-iyı, barasın-iyı, bara-iy vs.: Bır de sülemisız iyı* “Hiç de söylemiyordunuz”, *Urmannarga barabız iyı* “Ormana gidiyorduk”.

Birinci teklik ve çokluk şahıs biçimlerinin bu şekilde çekilmesini biz Orta şivenin Kazan ardı-Dübyaz ağzında da kaydettik: *Min sinıñ üz maşınañ bar dip bilem iyı* “Ben senin kendi araban

var diye biliyordum”; *Etiler bilen bız de urmanğa töşebız iyı* “Babamlarla biz de ormana gidiyorduk”.

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı ağızında bu çekiliş türü tam örneklerle sahiptir. Yardımcı fiil *it* < *itı* şeklinde kullanılır:

min param it	bız parabis it
sin parası it	sız paras (parası) it
ul parat it	alar paralar it

Üçüncü şahısta *it* yardımcı fiili çoğunlukla temel fiille kaynaşır: *Alar pısnıy awılğa ilik kiletit, qesır kürınmeytler* “Eskiden onlar bizim köye geliyorlardı, şimdi görünmüyorlar”; *Min uramnan param it, af-ah it kilet* “Ben sokaktan geçiyorum, bembeyaz köpek geliyor”; *Pıs ekemner bilen toşı pıtsen tsapqalı parabis it* “Ağabeylerimle biz de ot biçmeye gidiyorduk”; *Sin Sağıt pılen kilesıy it, min puştuta kaltım* “Sen Sağıt’le geliyordun, ben postada kaldım”; *Sıs tsıyıf kitesı it, min öyte pır üsım utıram it* “Siz gidiyordunuz, ben evde tek başıma kalıyordum”; *Kerim yış parat it Yaman awıl yaqqa* “Kerim sık sık Yaman köyü taraflarına gidiyordu”.

Tobol-İrtiş şivesinin başka ağızları için *-atı* eki (*-a*, *-e*, *-y* ulacı + *torur* > *tı* yardımcı fiili) ve *itı* yardımcı fiili yardımıyla oluşan biçim vardır. Tam ve kısalmış varyantları kullanılır:

min alatı itim, alatıyıtım	bız alatı itik, alatıyıtıq
sin alatı itıy, alatıyıtıy	sız alatı itıgıs, alatıyıtıgıs
ul alatı itı, alatıyıtı	alar alatılar itı, alatıyıtı (-lar)

Birinci teklik şahısta bu biçim kısalmış şekilde kullanılabilir: *alatımtı* > *alatım itı*: *Pıs monta ilik ken paratı itik* “Eskiden biz buraya sık sık geliyorduk”; *İnem kiletıyıtı, pı yasğılıqta kılmeptı* “Annem sık sık geliyordu, ama ilkbaharda gelmedi”; *Qısımnıy qısın kürgelı paratıyıtım, qesır qartayıp qaltım* “Kızımın kızını ziyaret ediyordum, şimdi ihtiyarladım”; *Sin te qıy anta tsabatı itıy, ney eytmeyısıy?* “Sen de orada ot biçiyordun, niçin söylemiyorsun” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

Tevriz ağızında şahıs ekleri fiilin köküne eklenirler:

min alatım itı	pıs alatıq itı
sin alatıy itı	sız alatıgıs itı
ul alatım itı	alar alatı(-lar) itı

Örnekler: *Min kıyewnı yaratatım itı, qısım men kılışmetıler* “Ben damadı seviyordum, kızım ile iyi geçinemediler”; *Sin palıh totatıy itı, satatıy ta itı quy* “Sen balık tutuyordun, satıyordun da”; *Pıs lafkatan alatıq itı sırlar, qesır kitırmeyıtıler* “Boyaları biz mağazadan alıyorduk, şimdi getirmiyorlar” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriz ağızı); *Min işlegente parum totatı itım* “Ben çalıştıgımda, feribotumuz vardı”; *Min üsım pultırğanta alarğa parsın ta pıretı itım* “Çalışabildiğimde, herşeyi onlara veriyordum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı).

Baraba şivesinde karışık çekiliş türü kullanılır. Ona hem *-a itı* biçimi, hem de *-atı itı* biçimi katılır. Bundan başka birinci biçim *alayım* (Orta şive ağızları için vardır) ve *alatım*, *alatıq*, *alatı* şekillerine kısalır: *Pıs palıqıny yöser kila totatı itik* “Biz balığı yüzer kilo tutuyorduk”; *Min ul wahıtta tölgönö totatım ta, torağa iltıp satatım* “Ben o zaman tilki tutuyordum da şehre

götürüp satıyordum”; *Pis araq üsünü pilmiytik* “Biz votka içmeyi bilmiyorduk”; *Ul kileyti monta, öyten öyge yöröyti* “O geliyordu buraya, evden eve yürüyordu”.

Kısalmiş şekilde *-atı itı* biçimi de kullanılır: *İlğ Tatartsa uğıyıtı itı* “Eskiden Tatarca okuyorduk”; *Min anı ta piletitım* “Ben onu da biliyordum”; *Min üsım tıgınetiyım, kesır lafkatan alatım* “Eskiden ben kendim dikiyordum, şimdi mağazadan alıyorum”.

Tatar dili şiveleri, *-a idı* geçmiş zaman biçiminin anlamları ile fonetik ve fonetik-morfolojik varyantları bakımından birbirlerinden ayrılmazlar.

-a idı biçiminin temel anlamı geçmişte gerçekleşen eylemin tamamlanmadığı, sona ermediği ve devamlılığıdır. Bu biçim belirten eylem kaide olarak başka eyleme bağlıdır. Bundan başka o aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Geçmişin belirli bir kısmında gerçekleşen ve başka eylemin gerçekleşmesi için zemin olan tamamlanmamış eylemi. Bu anlam *elı* “şimdi”, *büğın* “bugün”, *kiçe* “dün”, *tıgı vakıt* “o zaman” gibi kelimelerle vurgulanır: *Kiçe anıñ malayı kitıp barayı, üzi qaytıp kileyi* “Dün onun oğlu gidiyordu, kendisi dönüyordu” (Orta şive, Perm ağzı); *Elı işke barğanda şul yaqqa kitıp barayı* “İşe gittiğimde şu tarafa gidiyordu” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Büğın berengı alırğa bara idik, yanğır bulğaç, kirı qaytıq* “Bugün patates toplamaya gidiyorduk, yağmur yağdığı için geri döndük” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Remile kunakları ızata idı, Teliye magazınan kile idı* “Remile misafirleri uğurluyordu, Teliye mağazadan geliyordu” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı); *Atam awırayt it, igı ay qaratum atamı* “Babam hastaydı, iki ay babama baktım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı);

2) Tamamlanmayan, sürekli şekilde tekrarlanan ve geçmişin belirli bir kısmına ait olmayan eylemi. Bu anlam kaide olarak konuşanın belirli olaylar hakkındaki hatıralarıyla ilgili olan tasviri hikâyelerde ortaya çıkar: *Qoda kişı, yıgıtıñ atası, tuy könnı qunaqları qapqa töbinde qarşı ala idı, atı başınan totıp alıp kire idı, olo qodaları ayırım yortqa urnaştırı idı* “Dünür, damadın babası, düğün gününde misafirleri avlu kapısı önünde karşılardı, atı başından tutar içeri çekerti, büyük dünürleri ayrı bir eve yerleştirirdi” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Cıgıtler kileler idı kiç utırırğa, alar garmun uynıylar, törlı uynnar uynıylar idı, qızlarğa törlı şayan süzler söyliler idı* “Akşam yığitler gelir, armonika çalarlardı, çeşitli oyunlar düzenlerler, kızlara ilginç şeyler söylerlerdi” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *İlık kilın töşkeç, külmek kigızeleri, şel beyleteleri, mal totqızaları* “Eskiden gelin geldikten sonra gömlek giydirir, şal bağlarlardı, mal verirdi” (Orta şive, İçkin ağzı); *Bız şulay uram buylap cörı idik qunaq kızlarğa awıl kürsetıp* “Biz şöyle misafir gelmiş kızlara köyü gösterip sokaklardan geçerdik” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Yaz bulsa, minım abıylar tıtar idı balıq* “İlkbahar olunca, benim ağabeylerim balık tutmaya başlarlardı” (Orta şive, Glazov ağzı); *Bıyılğa hederlı min de içeyim ul darını* “Bu seneye kadar ben içiyordum o ilacı” (Orta şive, Berengi ağzı); *Etiyim palıq ahtıy itı, sunarğa ta yörü itı* “Babam balık tutardı, ava da gidiyordu” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Atam isente pis Yemgıtümge yıl ta parabıs it* “Babam sağken biz her sene Yemgıtüm’e giderdik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı);

3) Eylemi şahsın veya nesnenin geçmişteki sabit niteliği olarak belirtir: *Anıñ inesi ğacep matur cırlar bile idı* “Onun annesi acayip güzel şarkılar biliyordu” (Orta şive, Minzele ağzı); *Minım ebi temlı yakmışlar pişire idı* “Benim ninem tatlı çörekler pişiriyordu” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Üsım te yilehke yörgelı yaratam it, qartayıp kittım* “Kendim de çileğe gitmeyi seviyordum, şimdiyse ihtiyarladım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Yeş waqıtta uynıybızıy, kölebızıy, qayğılarğa is kitmiy* “Gençken oynuyorduk, gülüyorduk, acılara dikkat etmiyorduk” (Orta şive, Perm ağzı);

- 4) Konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemi: *Qaya barasıñ? – Sizge baramiy, sin de qaytıp kilesiñ iken* “Nereye gidiyorsun? – Size gidiyordum, işte sen de dönüymüşsün”; *Piçen çabıp mataşamiy, qelden kilmey* “Ot biçmeye çalışıyorum, başaramıyorum” (Orta şive, Perm ağzı);
- 5) Gelecek-geçmiş zaman anlamını: *Üzüm qaytayım, sin kilmeseñ de carıyı* “Kendim gelecektim, sen gelmeye de bilirdin” (Orta şive, Kama önu ağzı); *İşiñ küp bulmasa, sin anı işlisiniy* “İşin çok olmasaydı, sen onu yapardın” (Orta şive, Perm ağzı); *Ez gine kilip citmesem, maşına bereyi* “Biraz geciksem, araba çarpardı” (Orta şive, Krasnoufimsk ağzı);
- 6) Birbiriyle bağlı olan iki eylemin oranını: *Yahşı ğına işleseñ, bu iş bik tiz bite idı* “İyice çalışmış olsaydık, bu iş çabuk bitecekti” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *İrterek kilseñ, totayın, elı ğnek kıttı* “Biraz erken gelmiş olsaydın, bulacaktın, demin gitti” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Maşınası zurraq bulsa, dürt kubamitr da sıya idı* “Arabası biraz daha büyük olsaydı, dört metre küp de sığardı” (Orta şive, Berengi ağzı);
- 7) Şahsın eylemi gerçekleştirme niyetini, azmini: *Üzüm bara idım, kilgensini meşeqetlenip* “Kendim gelecektim, sen kendin gelmişsin” (Orta şive, Berengi ağzı); *Aftabus bilen qaya barasınıy?* “Otobüsle nereye gidecektin” (Orta şive, Perm ağzı); *Sis maşına men parsasıñ, piş te sişniñ men paratıyıq* “Siz arabayla gitseniz, biz de sizinle giderdik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

-a idı geçmiş zaman biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsurudur. Tatar dilinin bütün şivelerinde de aktif şekilde kullanılır. Bu biçimin anlamları bakımından şiveler hem birbirlerine, hem de edebî dile benzerler. Fakat çekimi ve idı (itı, it) yardımcı fiili kullanılışı bakımından aşağıdaki farklılıklar görülür:

- 1) Orta şivede yardımcı fiil fiilin köküyle kaynaşır ve kısalıp -ıyl, -iyı eki haline gelir;
- 2) Mişer şivesinde edebî dildeki varyant kullanılır ve Mişer şivesi edebî dile bu biçimin çekiliş türü bakımından benzer;
- 3) Sibirya Tatarları şiveleri başka şivelerden -atı itı biçiminin bulunması ve onun kısalmış şekilde çekilmesi bakımından ayrılır (*alatiytım, alatiytıñ, alatiyti* vs., ve daha *alatım, alatiq* vs.). Bunlar hepsi de Sibirya Tatarları şivelerini belirleyici tasnifi özelliklerden sayılırlar. Bu biçimin kısalmış varyantlarının meydana getirdiği izoglos Kumuk ve Nogay dillerinden de geçer;
- 4) Orta ve Tobol-İrtiş şivelerinin bazı ağızları birbirlerine şahıs eklerinin fiil köküne eklenmesi bakımından benzerler. Bu özelliğin izoglosu Perm Tatarları ağzı (Orta şive) ve Bataklık tarafı ağzı (Tobol-İrtiş şivesi) içinde yer alır;
- 5) Tatar şiveleri dışında -a idı geçmiş zaman biçiminin izoglosu Kıpçak-Nogay grubuna giren Türk dillerinden geçer ve belirli bir yerel yayılış alanına sahiptir. Özellikle o Kumuk, Kırım Tatarları, Nogay, Karaçay-Balkar, Başkurt ve kısmen Çuvaş dillerini kapsar. Bütün bu dillerde -a idı biçimi geçmişteki sona ermeyen, devamlı şekilde gerçekleşen mutata eylemi belirtir ve tam çekiliş örneklerine sahiptir. Tam biçimle burada kısalmış varyantlar da kullanılır: *baradım < bara idim, baradınğ < bara iding, baradı < bara idi* (Kumukça); *karay idim < karaydım* (Nogayca) (Yuldaşev 1965, 145).

-a idi biçimi Oğuz dilleri için has değildir. Azerbaycan dilinin yayılış alanları bakımından Kumuk şiveleriyle sınırlanan Derbent ağızları istisnadır.

-adır idî biçimi

-a, -e, -y ulacı temelinde ve *torur*, *idî* yardımcı fiilleri yardımıyla oluşan *-adır idî* geçmiş zaman biçimi (*bara torur idî > baratur idî > baradır idî > baradırıyı*) Orta şivenin bütün ağızlarında da oldukça aktif şekilde kullanılır. Ama daha çok ona Berengi ve Kazan ardı ağızlarında rastlanır. Nokrat ve Glazov Tatarları ağızlarında seyrek kullanılır. Bu da edebî dilin etkisi sonucu olarak anlatılabilir. *-adır idî* geçmiş zaman biçimi Mişer ağızları için de hastır. Bu biçim sadece üçüncü şahısta kullanılan *-adır* biçiminin (*ul baradır*) kullanılıştan kaybolduğu ağızlarda bile korunmuştur. Sibiryâ Tatarları şiveleri için *-adır idî* biçimi has değildir. Mişer ağızlarında yardımcı fiil ayrı şekilde kullanılır, Orta şivede ise o kısalma sonucunda ek halini almıştır (*baradır-ıyı...*).

Bu biçimin olumsuz şekli fiilin köküne olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapılır: *bar-mıy-dır ıyı..*

-adır idî geçmiş zaman biçimi yardımcı fiile eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir.

-adır idî biçimi

Orta şive ağızlarında çekilişi

Olumlu şekil

min baradır-ıyı-m	bîz baradır-ıyı-q
sin baradır-ıyı-ŋ	sîz baradır-ıyı-ğız
ul baradır-ıyı	alar baradır-ıyı

Olumsuz şekil

min barmıydır-ıyı-m	bîz barmıydır-ıyı-q
sin barmıydır-ıyı-ŋ	sîz barmıydır-ıyı-ğız
ul barmıydır-ıyı	alar barmıydır-ıyı

-adır idî biçimi Mişer şivesinde çekilişi

Olumlu şekil

min baradır idi-m	bîz baradır idî-k
sin baradır idî-ŋ	sîz baradır idî-ğız
ul baradır idî	alar baradır idî

Olumsuz şekil

min barmıydır idî-m	bîz barmıydır idî-k
sin barmıydır idî-n	sîz barmıydır idî-ğız
ul barmıydır idî	alar barmıydır idî

-adır idî geçmiş zaman biçimi için çok anlamlılık hastır. Bu biçim -a idî geçmiş zaman biçimine eş anlamlı biçim olarak kullanılır, fakat onun anlam potansiyeli bizim gözlemlerimize göre daha geniştir. O aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Geçmişte belirli bir zaman sınırları içinde gerçekleşen ve başka fiilin belirttiği eylemle ilişkide bulunan açık, belli ama sona ermeyen eylemi. Bu anlamda -adır idî biçimi daha çok Kazan ardı ağızlarında kullanılır (Burganova 1974, 23): *Alar qaytıp töşkende öy ağartadıriyiq* “Onlar döndükleri zaman evi badanalıyorduk”; *Min kilip kirdim, ul çığıp baradıriyiq* “Ben girdiğimde o çıkıyordu”; *Miña oçradı ul, bozaw apqaytıadıriyiq* “Bana rastladı o, buzağıyı getiriyordu”; *Min irten kürgeniyim, sin cıqlıydıriyiq* “Ben sabah uğramıştım, sen uyuyordun” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Elı helı caqşı idı, bız qaytıqanda uramda cöridıriyiq* “Kendisini iyi hissediyordu, biz geldiğimizde dışarıda dolaşıyordu” (Orta şive, Nogaybek ağızı); *Uramda utıradıriyım, ul kilip kirdi* “Dışarıda oturuyordum o girdi” (Orta şive, Berengi ağızı); *Min 'az cıl'ıydıriyım, alar 'ıldı maşına bili* “Ben kaz yoluyordum, arabayla onlar döndüler” (Orta şive, Kasım ağızı); *Baqça tiresinde cöridıriyiq, almağa moğayın şul tıgendır* “Bahçe yanında dolaşıyordu, elmayı galıba o almıştır” (Orta şive, Minzele ağızı); *İrtęiçte cöridıriyiq bir çibın, hezir cuq* “Sabah bir sinek uçuyordu, şimdi yok” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı);

2) Sona ermeyen, geçmişte düzenli şekilde gerçekleşen, sıradan bir nüansa sahip olan eylemi. Bu anlam Orta ve Mişer şivelerinin bütün ağızları için de hastır ve o daha çok yazarın kendi isminden anlattığı hikâyelerde ortaya çıkar: *İlık bız suğan da utırtmıydıriyiq, suğan alırga urıs avılına baradıriyiq* “Eskiden biz soğan bile dikmiyorduk, soğan almak için Rus köyüne gidiyorduk” (Orta şive, Kama önu ağızı); *Saban tuylarında uruw-qerindeşlerni qunaq itedıriyik, matur atlar bilen eylenedıriyik* “Saban tuylarında bız bütün akrabalarımızı ağırlıyorduk, güzel atlarda dolaşıyorduk” (Orta şive, Nogaybek ağızı); *Qunaklarını huca basıp, cırlap sıylıdıriyiq* “Misafirleri, ev sahibi ayağa kalkıp şarkı söyleyerek ağırlıyordu” (Orta şive, Minzele ağızı); *Min ilik avılga bir de kat'midir idim* “Eskiden ben köye hiç gitmiyordum” (Mişer şivesi, Sergaç ağızı); *Qara cilek bik küp buladıriyiq, birer su çilegi apkaytıadıriyiq* “Yaban mersini pek çok oluyordu, birer kova getiriyorduk” (Orta şive, Berengi ağızı).

3) Eylemi şahsın geçmişteki sabit niteliği olarak belirtir: *Ul ilik bik awırıydıriyiq* “O eskiden çok hasta oluyordu”; *Bu Raziya bik cırlıydıriyiq* “Bu Raziya çok güzel şarkı söylüyordu” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Bızniñ etiler ura' uradıriyiq, pisin çabadıriyiq, bız bi' 'üp işlidıriyiq* “Babalarımız orakla ekin biçiyorladı, ot biçiyorlardı, bız çok çalışıyorduk”; *Min bir cır bilmimın, dceş wahutta bir de cırlamıydıriyım* “Ben hiçbir şarkı bilmiyor, gençken hiç şarkı söylemiyordum”; *Atası ismidıriyiq, awızına da almyıdıriyiq* “Babası içki içmiyordu, ağızına da almıyordu” (Orta şive, Kasım ağızı); *Salqın su içedıriyım, birni bulmıydıriyiq* “Soğuk su içiyordum, hiçbir şey olmuyordu” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Pičennın qaytıqaç söt içedıriyiq, çi kükey içedıriyiq bızniñ abıy* “Ot biçmeden döndüğünde süt içiyordu, çiğ yumurta içiyordu ağabeyimiz” (Orta şive, Minzele ağızı); *Alar ilik bik ızın suzıp cırlıydır idı* “Onlar eskiden yanık türkü söylüyorlardı” (Mişer şivesi, Çüpreli ağızı);

4) Geçmişte başka eylemle yanı sıra veya ona paralel olarak gerçekleşen sona ermeyen eylemi: *Puştı atı qaytıadıriyiq, utırıp qaytıtm* “Posta atı dönüyordu, ona binip geldim”; *Su çığaradıriyım, ozaq qına söyleşip tordıq* “Su çıkarıyordum uzun uzadıya konuşup durduk” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Cilekten qaytıadıriyiq, utırıp cal itip aldıq piçençiler canında* “Çilekten döndüğümüzde ot biçenlerin yanında oturup istirahat ettik” (Orta şive, Berengi ağızı);

5) Geçmişte başka eylemden önce gerçekleşen, ama sona ermeyen eylemi: *Sıyrınuş ayağı awırtıp cıridıriyiq, çıstalap cuwıp, may sörttik* “İneğin ayağı ağrıyordu, temizleyip yağ

sürdük”; *Bu hellerni babay bileğriyi, ul tuqsan yeşinde üldi* “Bu olayları dedem biliyordu, o doksan yaşında vefat etti” (Orta şive, Berengi ağzı);

6) konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen, ama sona ermeyen eylemi: *Nişlidriyiň Ğelime apa? – İden cuwadırıyım, bik tuzanlaňgan* “Ne yapıyordun Ğelime abla? – İşte döşemeyi yıkıyordum, çok tozlanmış”; *Qaya baruwiň? – Ğaptullalardan kiledriyiım* “Nereye gidiyorsun? – Ğaptullalardan geliyordum” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

7) Başka eylemlere bağlı olan gelecek-geçmiş zamanı: *Sizni apqaytasın eyten bulsa, munça cağadıriyiq* “Sizi getireceğini söylemiş olsaydı, hamamı yakacaktık”; *Caňgir cawmasa, biz kitedriyik* “Yağmur yağmamış olsaydı, biz gidecektik” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bilgen bulsaq, aladıriyiq ta işlidriyik* “Bilmiş olsaydık, alıp yapacaktık” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Malay qaytıp citmedi, yuğıysa yaqşı buladıriyi* “Maalesef oğlum dönüp yetişmedi, yetişseydi iyi olacaktı”; *Anı sörtseň, tiz tizeledriyi* “Onu sürse, çabuk kapanacaktı” (Orta şive, Berengi ağzı);

8) Gelecek zaman anlamında kullanılır: *Bügin kiske qunaq çağıradıriyiq, kirmessiz miken?* “Bugün akşam misafirler çağırıyorduk, uğramaz mısınız?”; *Malay Qazanğa baradıriyi, şunu ezirlis bar* “Oğlum Kazan’a gidiyordu, onu yola hazırlamam gerek” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Ğelime, kurs eçiledriyi, sin şunda barmassıň miken?* “Ğelime, kurslar açılıyordu, sen oraya gidebilir misin?” (Orta şive, Berengi ağzı);

9) Şahsın eylemi gerçekleştirme isteğini, niyetini belirtir: *Urnı ceyip biredriyiım sizge, arığansızdır* “Yatak hazırlamak istiyorum size, galiba yorulmuşsunuzdur”; *Kiş artınnan ğına ciberedriyiım, nik kildin?* “Başka birisiyle gönderecektim, niçin geldin?”; *Nerse işlidriyiň alarğa kirip?* “Ne yapacaktın onlara girip?” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-*adır idî* geçmiş zaman biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsuru sayılmaz. Orta ve Mişer şivelerinde çok aktif şekilde kullanılmasına rağmen Sibirya Tatarları şivelerinde o hiç kullanılmaz. Bu biçim daha çok Berengi, Kasım ağızlarında ve daha Kazan ardı, kısmen Dağ tarafı ağızlarında yaygındır. Zaten bu ağızlarda o bütün anlamlarında kullanılır.

Onun meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Kazan ardı toprakları sayılmalıdır.

-*adır idî* geçmiş zaman biçimi bulunmasıyla Orta ve Mişer şiveleri kesin şekilde Sibirya Tatarları şivelerinden ayrılıp belirli bir derecede birbirlerine benzerler. Bu biçim Tatar edebî dilinde yoktur. O başka Türk dillerinde de görülmez. Gerçi onların bazılarında geniş zaman anlamını belirtmek için -a, -e, -y ulacı temelinde *turır, torır* yardımcı fiili yardımıyla oluşan -*adır* biçimi kullanılır (eski Özbek dilinde ve Uygur dilinin bazı ağızlarında kullanılan şimdiki-gelecek zaman biçimine bakınız: men baradur men, sen baradur sen, ul baradur (Baskakov 1956, 284-288). -*adır idî* geçmiş zaman biçiminin ne şimdiki Türk dillerinde, ne anıtlarda kaydedilmediğini dikkate alıp onun Tatar dili temelinde meydana geldiğini tahmin etmek mümkündür.

-a torgan idî biçimi

Geçmiş zamanın -a, -e, -y *torgan* ortacından ve *idî* yardımcı fiilinden yapılan biçimi çeşitli fonetik varyantlarda Tatar dilinin bütün şiveleri için de hastır. Mişer şivesinde bu biçim sadece ts’laştırıp konuşan ağızlarda kullanılmasına rağmen *idî* yardımcı fiilinin kendi başına kullanıldığından dolayı bileşik biçim sayılır.

-a *torgan idî* biçiminin Mişer şivesinde çekilişi

Olumlu şekli

min bara torgan idī-m	bız bara torgan idī-k
sin bara torgan idī-ŋ	sız bara torgan idī-gız
ul bara torgan idī	alar bara torgan idī

Olumsuz şekli

min barmıy torgan idī-m	bız barmıy torgan idī-k
sin barmıy torgan idī-ŋ	sız barmıy torgan idī-gız
ul barmıy torgan idī	alar barmıy torgan idī

Örnekler: *Kızıma bİR de barmıy torgan idīm, kartaygan. Üzīm ğİne torıp bulmıy* “Kızıma hiç gitmezdim, ihtiyarladım. Tek başıma geçinemiyorum” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Bızñıñ babay siksenge hetlİ muntsaga üzi ğİne kİre tırgan idİ* “Dedemiz seksen yaşına kadar hamamda tek başına yıkaniyordu” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı); *Sin bik irte tıra tırgan idİñ* “Sen çok erken kalkıyordun” (Mişer şivesi, Melekes ağzı).

Sibirya Tatarlarının bütün şiveleri için de yardımcı fiilin kısalması hastır ama bu bütün şivelerde de aynı şekilde geçmez: *toĝan, tagan, tıĝın, tıĝın, thin, tın* vs. Bazı ağızlarda *idİ* yardımcı fiili üçüncü şahısta *itİ, it, t* şeklinde kısalır: *alatoĝan itİ, alatiĝayıtı, alatiĝaytı, alatiĝayt, alatiĝan*. Başka şahıslarda ise *itİ* yardımcı fiili [ı], [i] ünlüleri biçiminde kullanılır: *alatiĝan-ı-m*. Tobol-İrtiş, Baraba şiveleri ağızlarında daha *-atıgan itİ* varyantı yayılmıştır (şahıs ekleri yardımcı fiile eklenirler).

-a torgan idİ (-a tıgan itİ) biçiminin Sibirya Tatarları şivelerinde çekilişi

min paratiĝan itİ-m	bız paratiĝan itİ-k
sin paratiĝan itİ-ŋ	sız paratiĝan itİ-gıs
ul paratiĝan itİ	alar paratiĝan itİ-ler

Örnekler: *Yılına öts-dürt pİrimiye alatiĝan itİM min* “Yılda üç-dört kez ödül alırdum ben”; *Astiĝanĝa pallar men yöröytigen itİk* “Ahududu toplamaya çocuklarla giderdik”; *Eti apparathan itİ, pİs parathan itİh* “Babam götürürdü, biz giderdik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Suşilke işletetiĝİN itİ Kebir* “Kebir, kurutma makinesinden sorumluydu”; *Şulay tip kepleseñ, atsuwı kiletİĝİN itİ* “Öyle söyledikleri zaman kızardı”; *Eni qayĝırıp sıqtap yöröy tıĝın itİ* “Annem üzülüp ağlardı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Tobol-İrtiş şivesinin Tümen, Tara ağızlarında, kısmen Baraba şivesinde yardımcı fiillerin kısalması sonucunda oluşan biçimler kullanılır: *paratiĝaytı, seyrek olarak paratiĝantım, paratiĝanım, paratiĝan itİM>paratiĝanım*:

min paratiĝaytı-m	bız paratiĝaytı-q
sin paratiĝaytı-ŋ	sız paratiĝaytı-ĝıs
ul paratiĝaytı	alar paratiĝaytı-lar

Örnekler: *İlİk sıyır sawatiĝaytım, qesİR qullar awırtatı* “Eskiden inek sağıyordum, şimdi ellerim ağırıyor”; *Quylarnı ken asıraytıraytıq, qesİR sıyır ğİna qaltırtım* “Eskiden koyunları

çok tutardık, şimdi sadece inek tutuyorum”; *Kenife, sin ul awılğa yörmeytığeytñ* “Kenife, sen eskiden o köye gitmiyordun” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Qasan yaqta kiletığeytñler uğıtutsılar* “Eskiden öğretmenler Kazan’dan gelirlerdi”; *Min ul yaqqa yörmeytığenim* “Ben genellikle o taraflara gitmezdim”; *Palıq ken ıslaytığaytıq* “Eskiden çok balık tutardık”; *Tsibñ pulatığaytı pıste, qesır elle nime pñlen sibeñler* “Eskiden sinekler çok olurdu bizde, şimdi bir şeyle ilaçlıyorlar”.

Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında kısalmış *-atığaynı* biçimine rastlanır:

min paratığaynı-m	bız paratığaynı-q
sin paratığaynı-ñ	sız paratığaynı-ğıs
ul paratığaynı	alar paratığaynı (-lar)

Örnekler: *Tsiyege Aksurkin yaqqa paratığaynım* “Vişneye Aksurkin taraflarına giderdim”; *İnemeler pñlen paratığaynıq Qasanlığa* “Kazanlık’a annem ve babamla giderdik”; *İlık pñsnñkñ qalıq mal ken totatığaynılar monta* “Eskiden insanlarımız çok mal tutarlardı burada” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bataklik tarafı ağızında bu biçim *torgan* ve *idñ* yardımcı fiillerinin kaynaşması sonucunda meydana gelen *-atıhaynt* şeklinde kullanılır. Bu biçim ikinci grup şahıs ekleriyle çekilir:

min alathaynt-ım	pñs alathaynt-ıh
sin alathaynt-ıñ	sñs alathaynt-ığıs
ul alathaynt	alar alathaynt (alathannar it)

Örnekler: *Min Kosgürgölge parathayntım kñski tsahta* “Küçükken Kosgürgöl’e giderdim”; *Ewel gesit uqıythayntım, qesır kñsım kürmeyt* “Eskiden gazeteler okurdum, şimdi gözlerim görmüyor”; *İlih Wermehlñten tsastı kilethennar it* “Eskiden Wermehli’ten sık sık gelirlerdi”; *Sin, Gewger ebem, Yemgütümge parathayntıñ kıy* “Sen, Gewger abla, eskiden Yemgütüm’e giderdin”; *Ul anta parmaythaynt* “O, oraya gitmezdi”; *Ul pallar ta uqıtathaynt* “O, çocuklara da öğretirdi”; *Pornağı yıllarta sow ollo pulathaynt* “Eskiden su çok olurdu”; *İlık İrbıt yerminkesñne partıh tif kepleytheyñntler* “Eskiden İrbıt fuarına giderdik diye söylerlerdi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Bataklik tarafı ağızında yukarıda anılan biçimle yanı sıra *-athan it* biçimi de kullanılır:

min parathan it’i-m	pñs parathan it’i-h
sin parathan it’i-ñ	sñs parathan it’i-ğıs
ul parathan it’	alar parathannar it’

Örnekler: *Min irler yuhta palıh tota it’im* “Erkekler olmadığı zaman ben balık tutardım”; *Pñs anta aş tsatsqalı parathan it’ih* “Biz oraya ekin ekmek için giderdik”; *Aşlawğa ilihthe on ilethennar it’* “Unu eskiden de elekten geçirirlerdi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Orta şivenin ağızlarında *idñ* yardımcı fiili *torgan* yardımcı fiiliyle kaynaşır: *ala torganıyı* “alırdı” vs. Perm Tatarları ağızlarında yardımcı fiil daha da kısalır ve birinci, ikinci şahıslarda *iy*, üçüncü şahısta *ıy* şeklinde kullanılır.

-a torgan idñ (-a torğanıyı) biçiminin Orta şive ağızlarında çekilişi

min bara torğan-ıyı-m	bız bara torğan-ıyı-q
-----------------------	-----------------------

sın bara torğan-ıy1-ıñ sız bara torğan-ıy1-ğız
ul bara torğan-ıy1 alar bara torğan (-nar)-ıy1

Örnekler: *İlkkı cılları küp itip metrüške cıya tırğanıyım, bu cıllarda urmaña bara almıym* “Önceki yıllarda çok sayıda metrüške (şifalı bitki adı) topluyordum, bu senelerde ormana gidemiyorum” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Uraqqa töşsek, öyge qayıp cörmidüriyik uraq bitmiçe* “Orağa başlasak, orak bitmeden eve dönmezdik” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Elmen awılına qunaqqa bara torğanıyıq, ağay-ıniler ozatıp qala torğannarıyı* “Eskiden Elmen köyüne misafirliğe giderdik, kardeşler uğurlarlardı” (Orta şive, İçkin ağzı).

-a *torgan idı* (-a *torğanıyı*) biçiminin Perm Tatarları ağzında çekilişi

min bara torğan-i-m bız bara torğan-i-k
sın bara torğan-i-ıñ sız bara torğan-i-ğız
ul bara torğan-ıy alar bara torğannar-ıy

Örnekler: *Min ilik kişisiz kunmy torğanım* “Eskiden ben tek başıma gecelemezdim”; *Sın qıy ul awılğa bara torğanıñ* “Sen o köye giderdin”; *Sız latinça uqıy torğanığız* “Siz Latince okurdunuz”; *Yalañda quwiş yasıy torğanıq te şunda yıqlıy tırğanıq* “Kırda alacak yapar, orada uyurduk” (Orta şive, Perm ağzı).

-a *torgan idı* geçmiş zaman biçimi geçmişte mutad şekilde defalarca tekrarlanan ve sona ermeyen eylemleri belirtir. Bu onun yapısında tamamlanmamışlık, açıklık anlamlarını taşıyan -a *idı* biçiminin ve devamlılık anlamını taşıyan *torgan* yardımcı fiilinin bulunmasıyla anlatılır. Tatar dili ağzlarında o aşağıdaki anlamları belirtmek için kullanılır:

1) Geçmiş hakkındaki tipik hatıra-eylemleri belirtmek için: *Beygi olo kinde bula torğanıyı* “At yarışı paskalyada düzenlenirdi” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Citın çeçe torğanıyıq ilik, annan külmek-ıştan citkize torğanıyıq* “Eskiden keten ekerdik, ondan gömlek- don dikedik” (Orta şive, Berengi ağzı); *Qodalar atna kiç kile torğannarıy, öç-dürt kiç quna torğannarıy* “Dünürler cumartesi gelirlerdi, üç-dört gün misafir olurlardı” (Orta şive, Perm ağzı); *Pis itsme utirtmaythayntıh, urıslardan şalğan satıf alathayntıh* “Eskiden hiçbir şey dikmezdik, Ruslardan şalgam satın alırdık”; *Kelim parta töshe parathayntım* “Yürüyebildiğimde ormana giderdim”; *Piste te ayu tirı ewel pulathaynt* “Eskiden bizde de ayı derisi olurdu” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Yashı yaqta pişer tsitnur paliq işlaytığaytım* “Yazın beşer kental balık tutardım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); *Suğış wahıtta palihtan ta kalmatım, pitil te salatıhan itim* “Savaş vaktinde balık da tuttum, fitil de atardım”; *İlik qul men aş çaçatığan itih* “Eskiden elle ekerdik”; *Piste ilih isirih yuh itı, isirih kürseh, işikni biklep quyathan itih* “Bizde eskiden sarhoşlar yoktu, sarhoş insanı görsek kapıyı kapatırdık” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı);

2) Eylemi şahıs veya nesnenin sabit özelliği, niteliği olarak belirtmek için: *Sın bik te matur cırlıy turganıñ* “Sen çok güzel şarkı söyledin” (Orta şive, Perm ağzı); *Pisniñ pır ebebıs yomah keplegelı osta pulathayntı* “Bizim bir ablamız masalları çok iyi anlatırdı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Atam pır qul küterip suqmaytığın itı* “Babam bize el kaldırmazdı”; *Min kitskey tsaqta yarpaştan kırmeytiğın itik* “Küçükken kıyı yanından gitmezdik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Qısçığaçım seğet unikiñçı yartılarğaça yıqlıyıtığan itı* “Kızım saat on bir buçuğa kadar uyurdu”; *Min monta qaytqanğa alartsa kepleşetiğın iyim* “Ben buraya geldiğimde onlar gibi konuşurdum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

-a *torgan id̄* geçmiş zaman biçimi çeşitli morfolojik ve fonetik varyantlarda Tatar dilinin bütün ağızlarında da kullanılmakta ve şiveler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılmaktadır. Tatar dili şiveleri sisteminde bu biçimin kullanılmasıyla ilgili olan o kadar önemli izogloslar yoktur. Bununla birlikte şiveler için aşağıdaki özellikler hastır:

- 1) Orta şive için iki yardımcı fiilin birbiriyle kaynaşması hastır: *torgan id̄* > *torganıyı* – *ala torganıyı*;
- 2) Mişer şivesinde genellikle yardımcı fiiller ayrı ayrı kullanılırlar: *ala torgan id̄*;
- 3) Sibirya Tatarları şiveleri için çok sayıda kısalmış varyantlar hastır: *alatığan it̄*, *alatihān it̄*, *alatiğayntı*, *alatiğaytı*, *alatiğayt*, *alatihaynt*, *alatiğān* vs.
- 4) Tatar şiveleri dışında -a *torgan id̄* geçmiş zaman biçimi birçok Kıpçak dilinden geçer. Onların çoğunda -a *torgan id̄* biçimi kısalmış şekilde kullanılır.

-ır id̄ biçimi

-ır id̄ geçmiş zaman biçimi -ır ortacı ve id̄ yardımcı fiilinden oluşmuştur. Bu biçim zaman anlamı bakımından sadece Orta şive için has olan biçim sayılır. Mişer şivesinde sadece modal anlamları belirtir ve bundan dolayı bildirme kipi biçimleri sırasında incelenemez (Mahmutova 1978, 159). -ır id̄ biçimi, zaman biçimi olarak Sibirya Tatarları şivelerinde de kullanılmaz. Burada o birbiriyle bağlı olan iki eylem arasındaki nispeti belirtir ve bundan dolayı dilek kipi biçimi olarak incelenir.

-ır id̄ biçimi id̄ yardımcı fiiline eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir. Orta şivenin ağızlarında bu fiil temel fiille kaynaşır:

Olumlu şekli

min barır-ıy1-m	bız barır-ıy1-q
sin barır-ıy1-ŋ	sız barır-ıy1-ğız
ul barır-ıy1	alar barır-lar-ıy1

Olumsuz şekli

min barmas-ıy1-m	bız barmas-ıy1-q
sin barmas-ıy1-ŋ	sız barmas-ıy1-ğız
ul barmas-ıy1	alar barmas-lar-ıy1

Örnekler: *Öylerni cuwıp çığarıyım, babanıñ qaytışına bötin nesteni kesterlep quyırıyım* “Evleri yıkardım, dedemin gelişine her şeyi hazırlardım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Su buylarına garmun bilen töşeriyik, uynap-kölip, küñil açıp yöririyik* “Nehir boyuna armonikle geldik, oynar, güler, eğlenirdik”; *Sin bazardan qaytıp kırıriyñ, bızge küçteneçler taratırıyñ* “Sen pazardan dönerdin, bize hediyeler dağıtırdın” (Orta şive, Berengi ağzı); *Kiyew bilen qaytırlarıyı, matur itip uram buylap yörirleriy* “Damatla dönerlerdi, güzelce sokaklardan geçerlerdi” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

-ır id̄ geçmiş zaman biçiminin temel anlamı eylemin tamamlanmamış olmasıdır, yani o geçmişte mutad, sistemli şekilde tekrarlanan, şahıs veya nesnenin özelliğine dönen ve hatıralar şeklinde verilen eylemleri belirtir: *Mine bu aptırar id̄ de, kilir id̄ de eytir id̄, sin, Galiye apa, Nepig abıyını kilişip kine yuwatasıñ dip eytir id̄* “İşte o hayret ederdi, gelir ve Galiye abla, sen

Nepig dayıyı şakalarla yatıştırıyorsun derdi”; *Mında kilgen kişiler tuktarlar idı, mında kışi küp bulır idı, iç brigada bulıp piçen çapmaga barır idik* “Buraya gelenler mola verirlerdi, burada kişiler çok olurdu, üç ekibe toplanıp piçen biçmeye giderdik”; *Uçitel bızniñ munçaga kilır idı, kıçıtkan bilen çabınır idı, salkın su bilen kıyınır idı* “Öğretmen bizim hamama gelirdi, ısırganla terlerdi, soğuk suyla yıkanırđı” (Orta şive, Glazov ağzı); *Alar sinı sarıp alırlar idı, bik küp süzler sülerler idı* “Onlar seni ortaya alır, çok şeyler söylerlerdi” (Orta şive, Nokrat ağzı); *Cilekke qızlar bilen barırıyq, anda iri cilek bulırıyı* “Çilek toplamak için kızlarla giderdik, orada iri çilekler olurdu” (Orta şive, Berengi ağzı); *Bızniñ Mikaş babay küp kellernı biliriyi, bızni cıyıp söyleriyi* “Bizim Mikaş dede çok hikâyeler bilirdi, bizi toplayıp söylerdi” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Cıyın is kın barırıyı, bitın tuğan-tumaça kiliriyi, bik küñilli bulırıyı* “Cıyın bayramı üç gün sürerdi, bütün akrabalar gelirdi, çok güzel olurdu” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-ır idı geçmiş zaman biçimi sadece özel sistemin çekirdek unsuru sayılır. Bu biçim Orta şive için has olan özelliktir ve onun en bariz tasnifi özelliklerinden sayılır.

Bu biçimin izoglosu Orta şivenin sınırları içinde yer alır. Tatar şiveleri sistemi dışında o Başkurt, Karaçay-Balkar, kısmen Kazak, Kumuk, Azerbaycan, Türkmen, Türk, Özbek, Uygur, Kırgız, Yakut dillerinde geçer.

Burada bu biçimin zaman biçimi anlamında kullanıldığı bütün dillerde de dilek kipi biçimi olarak ta kullanıldığını belirtmek gerek. Yukarıda anılan diller için *-ır idı* biçiminin geçmişte tamamlanmamış olan eylemi belirtmesi ortakdır. Bu biçim daha birçok yazı anıtı, özellikle Göktürk anıtları için de hastır. Bundan dolayı o en eski biçimlerden biri sayılabilir (Meliev 1980, 61-64; İvanov 1969, 145; Şukurov 1966, 108; Çaykovskaya 1978, 15).

-gan idı biçimi

-gan idı geçmiş zaman biçimi Tatar dilinin bütün ağızlarında da kullanılır ve bildirme kipinin en yaygın geçmiş zaman biçimlerinden sayılır. Bu biçim *-gan* ortacı temelinde *idı* yardımcı fiili yardımıyla yapılır. Şahıs ekleri yardımcı fiile eklenirler. Orta şivenin ağızlarında *idı* yardımcı fiilinin fonetik bakımdan istikrarsızlığı dolayısıyla *-gan idı* analitik biçimi sentetik biçime değişmiştir: *barganıyı < bargan idı*.

Mişer şivesinde *idı* yardımcı fiili ayrı şekilde kullanılır: *-gan idı*.

-gan idı geçmiş zaman biçiminin Mişer şivesinde çekilişi:

Olumlu şekil

min bargan idı-m	bız bargan idı-k
sin bargan idı-ñ	sız bargan idı-gız
ul bargan idı	alar bargan(-nar) idı

Olumsuz şekil

min barmagan idı-m	bız barmagan idı-k
sin barmagan idı-ñ	sız barmagan idı-gız
ul barmagan idı	alar barmagan(-nar) idı(-ler)

Örnekler: *Piçen çapkan idim kül buyında, alıp kat'ırğa malay yuk* “Göl yanında ot biçmiştim, taşımak için oğlum yok” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Biz maydanga kilgen idik, sizge de kirdik* “Biz sabantoya gelmiştik, size de uğradık” (Mişer şivesi, Melekes ağzı); *Munçağa dip kitken idin, taptıymı?* “Hamama gitmiştin, buldun mu?” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı).

-gan idî geçmiş zaman biçiminin Orta şive ağızlarında çekilişi

Olumlu şekil

min barğan-ıy1-m	biz barğan-ıy1-q
sin barğan-ıy1-ıñ	siz barğan-ıy1-ğız
ul barğan-ıy1	alar barğan(-nar)-ıy1

Olumsuz şekil

min barmağan-ıy1-m	biz barmağan-ıy1-q
sin barmağan-ıy1-ıñ	siz barmağan-ıy1-ğız
ul barmağan-ıy1	alar barmağan(-nar)-ıy1

Perm Tatarları ağızında idî yardımcı fiili ve şahıs ekleri daha da kısalırlar:

Olumlu şekil

min barğan-ıym	biz barğan-ıyk
sin barğan-ıyñ	siz barğan-ığız
ul barğan-ıy	alar barğan(-nar)-ıy

Olumsuz şekil

min barmağan-ıym	biz barmağan-ıyk
sin barmağan-ıyñ	siz barmağan-ığız
ul barmağan-ıy	alar barmağan(-nar)-ıy

Örnekler: *Merfirege qunaqqa dip barğanıyınma, hel bilirge gınemı?* “Sen Merfire’ye misafirlige mi gitmiştin yoksa sadece halini bilmek için mi?”; *Elı qar tışmegeniyı, ul arba bilen kildı* “O zaman kar daha yağmamıştı, o arabayla geldi”; *Ul işikni şaqıganda mın urınnan tornağanıym* “O kapıya vurduğunda ben yataktan kalkmamıştım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Sin idenge su ağızğanıyın, sörtip aldımı?* “Sen döşemeye su dökmüştün, sildin mi?” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Kürşige kirgeniyem, Semere kirdı* “Komşuya girmiştim, Semere geldi”; *Kılupqa barğanıyq, ut bulmadı* “Külübe gitmiştik, elektrik olmadı”; *Almağanıyın, hezır kerek buldı* “O zaman almamıştın, şimdi lazım oldu”; *Ul armiyede bulmağanıy* “O askerde olmamıştı”; *Malayın ülendirgeniy, qızın da birgeniy* “Oğlunu evlendirmişti, kızını da vermişti” (Orta şive, Perm ağzı); *Cıraqay kilgeniyı kiçe, qunıp qaldı* “Dün ninem gelmişti, geceleme için kaldı” (Orta şive, Nogaybek ağzı).

Sibirya Tatarları şivelerinde bu biçimin hem tam, hem de kısalmış varyantları kullanılır. Tam varyant -ğan ortacı temelinde *itı* yardımcı fiili yardımıyla yapılır. Şahıs ekleri yardımcı fiile eklenirler:

Olumlu şekil

min alğan itı-m	pıs alğan itı-k
-----------------	-----------------

sin alğan itî-ŋ sîs alğan itî-gîz
 ul alğan itî alar alğan(nar) itî (alğan itîler)

Örnekler: *Mintaylar qawını yimge qaltırğan itik* “Bu hıyarları tohumluğa bırakmıştık”; *Taşlamani irteğilik kilip karagan itik – palıq* “Ağlara sabah gelip bakmıştık – orada balık” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Piltur titsatqa pirgen itik palanı, yörmeti* “Geçen sene çocuğu, çocuk yuvasına vermiştik, gitmedi”; *Aşağalı ğına utırğan itih, pı kirip kilet* “Sadece yemek yemeye oturmuştuk, bu geldi”; *Uğıym tip kitken itî, uğımatı qısım* “Okuyayım diye gitmişti, okumadı kızım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriz ağzı); *Yeygîlik atqan it kürşî ayu* “Yazın komşum bir ayı vurmuştu” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Unpişni salğan itik, unpîr tüti tsıqtı* “On beşi koymuştuk, on bir civciv çıktı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Kısalmış varyantlara (-ğaytı, -ğantı, -ğay vs.) Tobol-İrtiş şivesinin bütün ağızlarında da rastlanır. -ğaytı, -ğantı varyantları ya -gan ekinin, ya da yardımcı fiilin veya aynı zamanda ikisinin de kısalması sonucunda meydana gelirler: *barğaytı > barğa(n) itî; alğantı > alğan(i)tî; alğay > alğa(n) i(tî)*. Onlar daha çok Tümen ve Tara ağızlarında kullanılırlar.

-ğaytı varyantının çekilişi

Olumlu şekil

min parğaytı-m pîs parğaytı-q
 sin parğaytı-ŋ sîs parğaytı-ğız
 ul parğaytı alar parğaytı(-lar)

Olumlu şekil

min parmağaytı-m pîs parmağaytı-q
 sin parmağaytı-ŋ sîs parmağaytı-ğız
 ul parmağaytı alar parmağaytı(-lar)

Örnekler: *Min uylamağaytm anı yastırğalı* “Ben onu yazmayı düşünmemiştim”; *Üsim parıp kilgeytim, şunnan parmağan* “Kendim gidip gelmişim, ondan sonra gitmedim”; *Palniske kikeytiñ, yatmatıñma?* “Hastaneye gitmiştin, yatmadın mı?”; *Kürşilerge pirgeytîñ petreni, alıp tsığîñ* “Kovayı komşulara vermiştin, alıp çık”; *Yaratışqaytıq qotağaylar men, pallar yeşemedi* “Dünürlerle ortak dil bulduk, çocuklar iyi geçinemediler”; *Sapkus putufkı pirgeytî, pı parmatı* “Devlet çiftliği sanatoryuma dinlenme ve tedavi için belge vermişti, bu gitmedi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Palıq artsıp quyğaytıq, pişirgele itesîñ* “Balık temizlemiştik, istersen pişir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

-ğaytı varyantının çekilişi

Olumlu şekil

min parğantı-m pîs parğantı-q
 sin parğantı-ŋ sîs parğantı-ğız
 ul parğantı alar parğantı(-lar)

Olumsuz şekil

min parmağantı-m pîs parmağantı-q

sin parmağantı-ıñ sıs parmağantı-ğız
ul parmağantı alar parmağantı(-lar)

Baraba şivesinde bu biçim *-gandı* şeklinde kullanılır: *parğandım, parğandıñ, , parğandı* vs.

Örnekler: *Yalanğa tsıqqantım pallar men* “Kıra çıkmıştım çocuklarla”; *Mıntay kişilerni tügi awılta ta kürgentik* “Böyle insanları diğerköyde de görmüştük”; *Sin ken kütergentin palıqı* “Sen pek çok balık getirmişsin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Minñki qıs ta alğandı montay atu* “Böyle çizmeleri benim kız da almıştı” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

-ğay temeli başka biçimlerle yanı sıra Tobol-İrtiş şivesinin başka ağızlarında da kullanılır, ama o kadar yaygın değildir.

-ğay varyantının çekilişi

Olumlu şekil

min parğay-ım pis parğay-bıs
sin parğay-ıñ sıs parğay-sıs
ul parğay alar parğay-lar

Olumsuz şekil

min parmağay-ım pıs parmağay-bıs
sin parmağay-ıñ sıs parmağay-sıs
ul parmağay alar parmağay-lar

Örnekler: *Qayıp qına utırğayım, qaytartılar aşantırğalı etini* “Demin gelmiştim, babamı yemek yemeye gönderdiler”; *İsen gine kilgeniyim, monta souq perti* “Sağ gelmiştim, burada soğuk aldım”; *Pisniñ qart ollo toğo totqayı* “Bizim ihtiyar büyük çığa tutmuş”; *Malayım Sıvirlawta biş ay uqığayı* “Oğlum Sıvirlaw’ta beş ay okumuştı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Tobol-İrtiş şivesinin Bataklik tarafı ağızında üstün durumda ikinci grup şahıs ekleriyle çekilen *-ğaynt* varyantı bulunur:

Olumlu şekil

min par-ğayıntı-m pıs par-ğayıntı-h
sin par-ğayıntı-ıñ sıs par-ğayıntı-ğıs
ul par-ğayıntı alar par-ğayıntı(-lar)

Olumlu şekil

min par-ma-ğayıntı-m pis par-ma-ğayıntı-h
sin par-ma-ğayıntı-ıñ sıs par-ma-ğayıntı-ğıs
ul par-ma-ğayıntı alar par-ma-ğayıntı(-lar)

Örnekler: *Tsay işmegeyintim, paşım awırat* “Çay içmemiştim, başım ağrıyor”; *Min pır kitap uqığayıntım, anta pişniñ Tatarlar turınta yasğannar* “Ben bir kitap okumuştım, orada bizim Tatarlar hakkında yazmışlar”; *Sin kılupqa yitkeyintñ, Gafur ekemni kürip qaltıñ* “Sen kulübe varmıştın, Gafur dayımı gördün”; *Sıs Yemgütümge parağayıntığısma, İlgiserni*

kürgeyntiğisme? “Siz Yemgitüm’e gitmiş miydiniz, İlgiser’i görmüş müydünüz?”; *Suğışın pulğan yırınth torğayınth* “Savaş olduğu yerde yaşamıştık”; *Ehmet uçitel kilgeynti Qasannan* “Kazan’dan öğretmen Ahmet gelmişti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağız).

Sibirya Tatarlarının başka ağızlarında *-ğayntı* varyantı kaydedilmedi. Bu varyantın bulunması bakımından Bataklik tarafı ağızı hem Tobol-İrtiş şivesinin başka ağızlarından, hem de Baraba ve Tomsk Tatarları şivelerinden ayrılır.

Bundan başka Tobol-İrtiş şivesinin Tümen, Tobol, Tara ağızlarında başka varyantlarla yanı sıra *-ğayni* varyantı da kullanılır. Bu varyant Başkurt dilinin doğu şivesinin kuvvetli etkisine maruz kalan Safakül Tatarları ağızı için de hastır:

Olumlu şekil

min parğayni-m	pis parğayni-l
sin parğayni-ŋ	sis parğayni-ğis
ul parğayni	alar parğayni(-ler)

Olumsuz şekil

min parmağayni-m	pis parmağayni-l
sin parmağayni-ŋ	sis parmağayni-ğis
ul parmağayni	alar parmağayni(-ler)

Örnekler: *Tsay kuyğaynim, qesir ütserbis* “Çay koymuştum, şimdi içeriz”; *Sin eytkeyniñ Ğaynanğa param tip* “Ğaynan’a gideceğim diye söylemiştin”; *Pallar kilmegeyni pitsennen, ul kirti* “Çocuklar daha ot biçmeden dönmemişlerdi, o girdi”; *Pis onotqayniq, ul tağı yastı* “Biz unutmuştuk artık, o yine yazdı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağız); *Qazanqa barğayniq, kürgeynik* “Kazan’a gitmiştik, görmüştük”; Safakülen kilgeyniğizmi? “Safakül’den gelmiş miydiniz?” (Safakül ağız).

Çekiliş örneğinden görüldüğü gibi *-gan idı* geçmiş zaman biçiminin olumsuz şekli *-gan* ekinden önce fiil köküne eklenen *-ma, -me* olumsuzluk eki yardımıyla yapılır: *barmagan idı* “gitmemişti”, *kilmegen idı* “gelmemişti” vs. Ama katı olumsuzluğu belirtmek için bütün şivelerde de *yuk* “yok” kelimesi kullanılır: *-gan yuk idı*. Bu zaman *-gan* kökü hem bütün şahıs iyelik ekleriyle, hem de onlardan farklı da kullanılabilir. Bizim gözlemlerimize göre iyelik eklerinden başka kullanılan *-gan yuk idı* yapısında yukarıda belirtilen anlam çok manalı özelliğe sahip olur.

-gan yuk idı yapısının iyelik ekleriyle çekilmesi

min(-im) bargan-ım yuk idı	bız(-niñ) bargan-ıbız yuk idı
sin(-iñ) bargan-ın yuk idı	sız(-niñ) bargan-ıgız yuk idı
a(-ıñ) bargan-ı yuk idı	alar(-niñ) bargan-ı (-narı) yuk idı

Örnekler: *Minim alarnıñ öyön kürgen yuğıyı* “Ben onların evini hiçbir zaman görmemişim” (Orta şive, Minzele ağız); *Şulay bulır dip uylağanım da yuğıyı* “Böyle olur diye hiç düşünmemiştim” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Siniñ nagaybek tuyı kürgeniñ yuğıyı bit* “Sen hiçbir zaman Nogaybek düğününü görmeniştin” (Orta şive, Nogaybek ağız); *Bizniñ qodalarnı*

çaqırğanıbiz yuǵıy “Biz şimdiye kadar dünürleri hiç davet etmemiştik” (Orta şive, Berengi ağzı); *Nariman hatınıñ atasın kürgeni yuk idı* “Nariman eşinin babasını hiç görmemişti” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Tömennen aşu tsıǵıp parǵanım yuq itı* “Tümen’den sonra hiç gitmemiştim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı).

-gan yuk idı yapısının iyelik ekleri olmadan çekilmesi

min bargan yuk idı	bız bargan yuk idı
sin bargan yuk idı	sız bargan yuk idı
ul bargan yuk idı	alar bargan yuk idı

Örnekler: *Min mono aşap baqqan yuǵıy* “Ben bunu hiç yememişim” (Orta şive, Böri ağzı); *Sin miña hat yazǵan yuǵıy* “Sen bana hiç mektup yazmamıştım”; *Bızñıñ quyan totıp baqqan yuǵıy* “Biz hiçbir zaman ada tavşanı tutmamıştık” (Orta şive, Berengi ağzı); *Moñançı eni dip at'kan yuk idı* “Şimdiye kadar hiç anne dememişti” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Tobol-İrtiş şivesinde -gan yuq itı yapısı daha çok Tara ve Tevriş ağzıları için hastır. Orta ve Mişer şivelerinden farklı olarak burada iyelik ekleri almadan kullanılır, ama şahıs ekleriyle çekilir:

min parǵan yuǵ itim	bız parǵan yuǵ itik
sin parǵan yuǵ itin	sız parǵan yuǵ itigis
ul parǵan yuǵ itı	alar parǵan yuǵ itiler

Örnekler: *Min Qasañqa parǵan yuǵ itim* “Ben Kazan’a hiç gitmemişim”; *Palıq añtıwǵa yörgeñ yuǵ itim piyıl* “Bu sene balık tutmaya hiç gitmemişim”; *Sin yaman kep eytken yuǵ itin* “Sen hiçbir zaman kötü sözler söylememiştin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Pis piyıl yalañqa çıqqan yuǵ itik* “Biz bu sene kira hiç çıkmamıştık”; *Pallar qaytqan yuǵ itiler* “Çocuklar daha dönmemişler” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

Soru şekli bütün şivelerde de yardımcı fiile eklenen -mi, -mı soru eki yardımıyla yapılır: *bargan idimmı, bargan idimmi, bargan idikmi* vs. Tobol-İrtiş şivesinde soru eki -gan biçimine eklenebilir: *kilgenmi itı, kilgenmi itigiz, kilgenmi itik* vs.

Örnekler: *Sıs Tewris yaqqa parǵan itigisme?* “Tevriş taraflarına gitmiş miydiniz?”; *Sıs palıqñı öts sumnan alǵan itigisme?* “Siz balığı üç rubleden almış mıydınız?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı); *Sıs monta kitsü kilgenmi itigis?* “Siz buraya akşam gelmiş miydiniz?”; *Sıs kirkente ul qaytkanmi itı?* “Siz girdiğinizde o dönmüş müydü?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Burada daha -gan idı geçmiş zaman biçiminin yukarıda anılan varyantlarının Tobol-İrtiş şivesinin ağzılarında karışık şekilde kullanıldığını belirtmek gerek. Bu varyant üstün olduğu halde ona paralel olarak başka varyant da kullanılır. Buna rağmen anlamları bakımından bütün varyantlar da birbirlerine benzerler. -gan idı geçmiş zaman biçimi edebî dildeki gibi başka eylemden önce gelen veya geçmişin belirli bir kısmında gerçekleşen eylemi ifade eder (Serebrennikov 1963, 35) ve aşağıdaki anlamları belirtmek için kullanılır:

1) -dı veya -ganda biçimleriyle belirtilen başka eylemden önce gerçekleşen belli bir eylemi belirtmek için. Öncelik anlamı -gan idı biçimi geçmişin belirli bir kısmında gerçekleşen eylemi belirttiğinde de korunur: *Qırıyǵa çıǵıp üsken quralarñı kiskeniyik, taǵın mıne üsken, kiserge quşım* “Kenara çıkmış ahududu fidanlarını kesmiştik, işte daha bitmişler, kesmelerini emrettim” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Eydeñ, utırıp, çey içiñ, bız elı gıne içkeniyik* “Haydi,

oturur, çay için, biz demin içmiştik” (Orta şive, Perm ağzı); *Biş çaqrım cir barğanıyq, çağğır başlandı, çilandıq, maşına bulmasa, manma su bulırıyq* “Beş kilometreyi geçmiştik, yağmur başladı, ıslandık, araba olmasa, iliklerimize kadar ıslanacaktık” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Minij köts pötkeynti, yatf yoqlaf altım* “Çok yorulmuştum, yatıp biraz dinlendim”; *Yeygisin pır büri kürgeyintih pıs, qatsf kitti* “Yazın bir kurt görmüştüm, kaçtı”; *Pıs külni tsıhkayıntih, Kerim otsratı, maturı watılğan kemesiniñ* “Biz gölü geçmiştik, Kerim’e rastladık kayığının motoru bozulmuş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Bügün pitske küp yakkan idim, üde bik jar buldı* “Bugün sobayı çok yakmıştım, evde çok sıcak oldu” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Öncelik anlamına birbiriyle bağlı olan iki eylem arasındaki sebep-sonuç ilişkileri de katılabilir: *Artıgın şayarğan idı, çınayaqların töşirip wattı* “Çok yaramazlık etmişti, fincanları kırdı” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Ezirek suwiq tigeniy, grip tip qurqip işke parmıdım* “Biraz soğuk almıştım, grip diye korkup işe gitmedim” (Orta şive, Perm ağzı);

2) Konuşma anıyla ilişkide bulunmayan belirsiz geçmişteki eylemi belirtmek için. Bu anlam kaide olarak belirli kelimeler ve geniş bağlamla somutlaştırılır: *Pı pala kitskine gıne qalğaytı etesinnen* “Bu çocuk babasından çok küçük kalmıştı”; *Ul Tsilebite uqğaytı* “O, Çilebi’de okumuştur” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); *Pisler anı pik yaratqaytıq* “Biz onu çok sevmiştik”; *Antay-montay süsler eşimegeytım* “Bunun gibi sözleri hiç duymamıştım”; *Ebelerı anıñqı tin rajdiniyesine kilip yörgeytiler* “Onun doğum gününe ablaları gelirlerdi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Pır yılını pır öts kis yeşler kilgeytı* “Bir sene üç genç kız gelmişti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Bala waqıtta üren’in idim, el de bilimın* “Çocukken öğrenmişim, hâlâ da biliyorum” (Orta şive, Kasım ağzı); *İlgerı urakka min de cörgeñ idim* “Eskiden orağa ben de yürümüştüm” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Atayı at’kan idı ilgerı, duslarıñnan ayırılma* “Babası demişti, eski dostlarından ayrılma” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı);

3) Geçmişin belirli bir kısmında gerçekleşen, ama konuşma anıyla ilişkide bulunan eylemi belirtmek için: *Min kitskısın uylağayıntım eytkeli* “Ben akşam söylemek istemiştik”; *Sini kötkeyinti Sayra tişki yah* “Öyle Sayra seni beklemişti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *İri yaña öy salğaytı, ul öyön taşlap kitelmaytı* “Kocası yeni ev yapmıştı, o kendi evini bırakamıyor”; *Qulımnı kiskeñiyim, tuşı kinge hetli tizelmi aptıratı* “Elimi kesmişim, şu güne kadar ıstırap çekiyorum – hiç et bağlamıyor” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Sizge munçadan çıqqaç içersiz dip çey quygan idim* “Hamamdan çıkınca içersiniz diye çay demlemişim” (Orta şive, Glazov ağzı);

4) Eylemin sonucunu geçmişle bağlamak için: bu zaman -gan idı biçimi eylemin sona erdiğini de belirtir: *Bügün kırga bargan idim, işli almammı dip* “Bugün çalışmak niyetiyle tarlaya gitmişim” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *İçesiñ kilse, samavar kuygan idim* “İçmek istiyorsan, semaver koymuştum” (Mişer şivesi, Penza ağzı); *Bu uringa munça planirovat itken idik* “Buraya hamam yapmak istemiştik”; *Aşın kani-kani kuyırıp bitken idı* “Çorban kaynaya kaynaya koyulaşmıştı” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Pıs te ul yahqa parğayıntih matur bilen* “Biz de motorlu gemiyle o tarafa gitmiştik”; *Awılta soraş paqqayın Wermehliiler miyen tif* “Köyde Vermehliiler gelmemişler mi diye sormuştum”; *Pıs kürgeyintih Laytamahta nısuñni, pulniste pırge yatqayıntih* “Biz kızımı Laytamah’ta görmüştük, hastanede beraber yatmıştık”; *Quy yono sathannar it, qesir pulmas* “Eskiden yapağı satarlardı, şimdi yok” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Monnan büten barmıym dip qaytqanıyı malay* “Bundan sonra daha gitmeyeceğim diye dönmüştü oğlum”; *İşikni cawıp quyğanıyım çibin bulğaç* “Sinek olduğu için kapıyı kapatmışım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

5) Bir eylemi başkasından ayırmak için: *Halat tıgerge birgeniyım, kışçirek bulğan* “Bornoz dikmeye vermiştim, kısa olmuş” (Orta şive, Perm ağzı); *Yortnu zur itip salğanıyıq ta, torırğa kışi qalmadı* “Evi büyük yapmıştık, yaşamak için kişi kalmadı” (Orta şive, Krasnoufimsk ağzı); *Çibiler küp çıqqaynı, tawıgın maşına taptap kitti* “Civcivler çok olmuştu, ama tavuğu araba çığnedi”; *Capraq üzermın digeniyım munçağa, qelım citmedi* “Hamama süpürge yapmak istemişim, halim yetmedi” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Ul anta kitkeyti, mınta qaytıp kilti* “O oraya gitmişti, buraya döndü”; *Elı Rinat urınnan tormağan itı, ul taksı men kilıptı* “Rinat daha kalkmamıştı, o taksiyle geldi”; *Palanı alıp kitkeyti qısım, posoloşıp quyğannar* “Çocuğu alıp gitmişti kızım, ama araları bozulmuş”; *İrinnen öts kumıtlı yortlar qalğaytı, qura tulı mal qalğaytı, parsı pötti* “Kocasından üç odalı ev, bir avlu mal kalmıştı, hepsi de bitti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı);

6) Eylemi gerçekleşme anında kaydetmek için: *Nersege kilgeniyiñ, Sufiya? – Mine çileğigzñi kitirgen idim* “Sufiya, niçin gelmişin? – İşte kovanızı getirmiştim”; *Ğaziz abıy, min sizni aşqa çağırırğa kürgeniyım* “Ğaziz amca, ben sizi yemeğe davet etmek için girmiştim” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Mine Ruzileni üzim kitirgeniyım* “İşte Ruzile’yi kendim getirmiştim” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

7) Uzak geçmişteki eylemleri daha açık şekilde tarif etmek için: *Urmannıñ in matur cirinde urnaşqan idı bızniñ umartalıq* “Ormanın en güzel yerinde yerleşmişti arı kovanlığımız” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *İdilniñ tigiz gıne yarında matur gına öyler tözilip kitkeniyi* “İdil’in düz kıyısında güzel evler dizilmişlerdi” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Min anı Mehmütlerde kürgeniyım, ul waqıt yeş çaqlarını iske töşirip söyleşip utırğanıyıq, ul wahıt ul bir de qartaymağanıyı* “Ben onu Mehmütlerde görmüştüm, o zaman genç çağları, konuşup oturmuştuk, o zaman o hiç de ihtiyarlamamıştı” (Orta şive, Berengi ağzı);

8) Eylemi şahıs veya nesnenin özelliği olarak belirtmek için: *Ul yawlıqnıñ qırıyları uqa bilen çikkeniyi, urtasın azur bizek çigilgeniyi* “O mendilin kenarları simli kumaşla kaplanmıştı, ortasına büyük bir nakış işlenmişti” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Üzi bir de qartaymağanıyı, helim de yaqşı digeniyi* “Kendisi hiç ihtiyarlamamıştı, halim de iyi demişti” (Orta şive, Minzele ağzı).

Edebî dildeki gibi bütün şivelerde de *-gan* biçimiyle *idı* yerine bulgan fiili kullanılabilir. *-gan* bulgan biçimi konuşanın kendisinin görmediği, ya başka kaynaklara dayanarak fikir yürüttüğü eylemi belirtir, ya da eylemin sonucunu geçmişe taşımak için kullanılır: *Bızniñ babaylar monda cir izlep kilgen bulğan* “Babalarımız buraya yer arayıp gelmişlerdir” (Orta şive, Böri ağzı); *Min barğanda Kenif işten qaytmağan bulğan* “Ben gittiğimde Kenif işinden dönmemişti” (Orta şive, Kama önü ağzı).

-gan idı geçmiş zaman biçimi Tatar dilinin bütün ağızlarında da kullanılır ve böylece şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alır. Bu biçimin anlamları bakımından Tatar dilinin şiveleri birbirinden ayrılmazlar. Onlar birbirlerinden yalnızca bu biçimin varyantlarındaki fonetik farklılıklar bakımından ayrılırlar. O farklılıklar şunlardır:

1) Orta şivenin ağızları için *idı* yardımcı fiilinin kısalması hastır: *barğan idı > barğanıyı > barğanıy;*

2) Mişer şivesinde *idı* yardımcı fiili ayrı şekilde kullanılır: *bargan idı;*

3) Sibirya Tatarları şivelerinde bu biçim hem kısa, hem de tam şekilde kullanılır. Sibirya Tatarlarının tasnifi özellikleri olarak -ğayıntı, -ğaytı, -ğantı, -ğaynı, -ğay kısalmış varyantları sayılırlar.

Tatar dili şiveleri sisteminde -gan idî geçmiş zaman biçiminin kullanılışıyla ilgili aşağıdaki izogloslar ayrılırlar:

- 1) -ğayıntı izoglosu Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı ağzında yer alır;
- 2) -ğaytı, -ğantı, -ğandı, -ğay varyantları da sadece Tobol-İrtiş şivesi içinde kullanılırlar;
- 3) -ğaynı varyantının meydana getirdiği izoglos Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağzını ve Safakül Tatarları ağzını kapsar. Bundan sonra izoglos tam bir dil alanını meydana getirip Başkurt dilinin Doğu şivesi ağızlarından geçer.
- 4) Temel biçim sayılan -gan idî biçimi (Orta şivede -ğanıyı; Mişer şivesinde -gan idî; Sibirya Tatarları şivelerinde -ğan itî) çok geniş topraklara yayılmıştır. O Tatar dilinin bütün şiveleri için de ortaktır. Tatar şiveleri sistemi dışında bu biçimin izoglosu Kumuk, Karaçay-Balkar, Kazak (-gan edi), Altay (-gan edi), Özbek (-gan edi) dillerinden geçer.

-ganda idî biçimi

Orta şivenin Nokrat ve Glazov ağızlarında -ganda ortacı idî yardımcı fiiliyle birlikte geçmiş zamanın özel biçimini oluşturur.

Olumlu şekli

min barganda idî-m	bız barganda idî-k
sin barganda idî-ŋ	sız barganda idî-gız
ul barganda idî	alar barganda idî-ler

Olumsuz şekli

min barmaganda idî-m	bız barmaganda idî-k
sin barmaganda idî-ŋ	sız barmaganda idî-gız
ul barmaganda idî	alar barmaganda idî-ler

Çekiliş örneğinden görüldüğü gibi idî yardımcı fiili çekilip -ganda temeli değişmiyor. Soru şekli -ganda temeline eklenen -ma soru eki yardımıyla yapılır: *barmaganda, kilmegende (idî)*.

-ganda idî geçmiş zaman biçimi geçmişte başka eylemden önce gerçekleşen eylemi belirtir: *Sin Gilmüdinge abzar kuymaga barganda idîŋ, bız aşap kuydık* “Sen Gilmüdin’e ahır yapmaya gittiğin zaman biz öğle yemeğini yedik”; *Bız puyız bilen kilip cittik, Navasibirski da uniki şalun tuktaganda idî* “Biz trenle geldik, Novosibirsk’de on iki katar duruyordu”; *Min Yükeminge barganda idîm, etiyin kilip aldı* “Ben Yükemin’e gittiğimde, beni baban karşıladı”; *Çırmaga mınem, anda kır ilgende idîm* “Çatı arasına çıkayım, orada çamaşırlar asılı duruyor”; *Min Meskewge barırga pılanirawayt itkende idîm, barmadım* “Ben Moskova’ya gitmeyi düşünmüştüm, ama gitmedim”; *Pinsige yeşi tuluğa dukamintun kitirip citkirdi, eli yeşi tuçni tulmaganda idî* “Emekli olacağına yakın belgelerini getirdi, gerçi yaşı tam olarak dolmamıştı”; *Bız Alabugaga may ayında bardık, ağaçlar yafrak yarganda idî* “Alabuga’ya mayıs ayında gittik, ağaçlar yaprak açmışlardı artık”; *Sız bitirgendemî idigiz işni bız kilgende?* “Geldiğimizde işi bitirmiş miydiniz?” (Orta şive, Glazov ağızı).

TURUK

International Language, Literature and Folklore Researches Journal

2013, Year 1, Issue 2

Issn: 2147-8872

-ganda *idĩ* geçmiş zaman biçimi Orta şivenin Nokrat ve Glazov ağızlarının özelliklerindedir. O şiveler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılmaz. Geçmiş zamanın bu biçimi başka Türk dillerinde kaydedilmemiştir.

-dı *idĩ* biçimi

-dı *idĩ* geçmiş zaman biçimi -dı geçmiş zaman biçimi temelinde *idĩ* yardımcı fiili yardımıyla yapılır. Bu biçim Tatar dilinin bütün şivelerinde de aktiftir. Onun yayılış alanı çok büyüktür – Kazan ardı bölgesinden Baraba bozkırlarına kadar uzanır. Orta şivede -dı *idĩ* geçmiş zaman biçimi Dağ tarafı ve yine Perm, Krasnoufımsk ağızları için hastır. Kazan ardı ağızında geniş şekilde kullanılmaz. Sadece Biyiktav, Layış, Mamadış ilçelerindeki bazı köylerde kullanıldığı görülmektedir (Burganova 1974: 27). Perm Tatarları ağızında Orta şivenin bazı ağızlarından farklı olarak *idĩ* yardımcı fiili fonetik bakımdan değişikliklere maruz kalır: *idĩ* > *iyĩ* > *iy* > *y*. -dı *idĩ* geçmiş zaman biçimi Nokrat Tatarları ağızında da kaydedilmiştir (Celey 1947, 51), ama bizim malzemelerimizde bu kaydedilmemiştir.

Mişer şivesinde -dı *idĩ* geçmiş zaman biçimi Çüpreli ağızında ve yine Orta şivenin Dağ tarafı ağızıyla sınırlaşan Mordva-Karatay ve Melki Kreşinleri ağızlarında yaygın şekilde kullanılır. Böylece orta ve Mişer şivelerinin yukarıda anılan ağızları bu bölgede -dı *idĩ* biçiminin aktif şekilde kullanıldığı aralıksız bir dil alanını meydana getirirler. Bundan sonra -dı *idĩ* biçiminin izoglosu Mişer şivesinin Çistay ve Kuybışev ağızlarını kapsayıp Kama ardı ve İdil ardı bölgelerinden geçer. Bu biçim Nijniy Novgorod ilinde yaşamakta olan Sergaç Tatarları ağızından da geçer.

Sibirya Tatarları şivelerinde -dı *idĩ* geçmiş zaman biçimi D. G. Tumaşeva tarafından Baraba şivesinde kaydedilmiştir. Bizim malzememize göre bu biçim Bataklık tarafı şivesinde de aktif şekilde kullanılır. Ona bazen Tobol-İrtiş şivesinin Tobol ağızında da rastlanır. Burada -dı *idĩ* biçiminin ilk olarak İ. Giganov tarafından yazılan “Tatar Dili Grameri” adlı eserde tarif edildiğini belirtmek gerekir. Büyük ihtimalle bu biçim eskiden Tobol-İrtiş şivesinde, özellikle onun Tobol ağızında daha aktif şekilde kullanılmış olabilir.

-dı *idĩ* geçmiş zaman biçiminin çekiminde o kadar önemli özellikler görülmez. Bütün ağızlarda da ikinci grup şahıs ekleri -dı köküne eklenirler. Bazı farklılıklar *idĩ* yardımcı fiilinin fonetik bakımdan değişikliklere maruz kalması dolayısıyla ortaya çıkar. Orta şivede [d] ünsüzünün değişmesi sonucunda yardımcı fiil kısalıp fiil köküyle kaynaşır. Sibirya Tatarları şivelerinde, özellikle Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı, kısmen Tevriş ağızlarında yardımcı fiil *itĩ*, *it* şeklinde kullanılır.

-dı *idĩ* biçiminin Orta şive ağızlarında çekilişi

Olumlu şekil

min bardı-m-ıy1	bız bardı-ğ-ıy1
sin bardı-ñ-ıy1	sız bardı-ğız-ıy1
ul bardı-y1	alar bardı (-lar) -ıy1

Olumsuz şekil

min barmadı-m-ıy1	bız barmadı-ğ-ıy1
sin barmadı-ñ-ıy1	sız barmadı-ğız-ıy1
ul barmadı-y1	alar barmadı (-lar) -ıy1

Örnekler: *Malayıma qunaqqa bardımıyı, şunnan kilem* “Oğluma misafir gittim, şimdi oradan geliyorum”; *Sin kiçe pıçaqı aldınıyı, qayda quyduñ iken?* “Sen dün bıçağı almıştın, nereye koydun?”; *Qızıl bereñgi utırtıǵıyı, ğeemet uñǵan* “Kırmızı patates dikmiştik – çok iyi yetişmiş”; *Bulat qayttıyı munça işlerge dip* “Hamam yapayım diye Bulat döndü”; *Bu almanı tiǵi culı carattıǵızıyı, ezirek yulǵa salam* “O kez bu elmayı beğenmiştiniz, biraz yol için koyayım” (Orta şive, Dağ ağzı).

-dı idî biçiminin Perm Tatarları ağzında çekilişi

Olumlu şekil

min bardı-m-ıy	bız bardı-ğ-ıy
sin bardı-ñ-ıy	sız bardı-ğız-ıy
ul bardı-ıy	alar bardı (-lar) -ıy

Olumsuz şekil

min barmadı-m-ıy	bız barmadı-ğ-ıy
sin barmadı-ñ-ıy	sız barmadı-ğız-ıy
ul barmadı-ıy	alar barmadı (-lar) -ıy

Örnekler: *Salqın dip kidimiy östime* “Soğuk diye giyindim”; *Meşkege bardıǵıy kiçe* “Mantara gitmiştik dün”; *Variniyi qaynattıñıy mileşten, temlîmî?* “Sen üvezden reçel yapmıştın, tatlı mı?”; *Bıltır Biriznekke bardıǵızıy, bıyıl da barasız mı?* “Geçen sene Biriznek’e gitmiştiniz, bu sene de gidecek misiniz?”; *Cañǵır cawdıy, salqınayttı* “Yağmur yağdı, hava soğudu” (Orta şive, Perm ağzı).

-dı idî biçiminin Mişer şivesinde çekilişi

Olumlu şekil

min bardı-m idî	bız bardı-k idî
sin bardı-ñ idî	sız bardı-gız idî
ul bardı idî	alar bardı (-lar) idî

Olumsuz şekil

min barmadı-m idî	bız barmadı-k idî
sın barmadı-ñ idî	sız barmadı-gız idî
ul barmadı idî	alar barmadı (-lar) idî

Örnekler: *Bu awılda min küp işledim idî, hezır pinsiyede* “Bu köyde ben çok çalıştım, şimdi emekliyim”; *Üñi malay katkats saldıq idî armiyeden* “Evi, oğlum askerden döndükten sonra yaptık” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Bik tuñduñ idî, yılınırsıñ hezır* “Çok üşümüştün, şimdi ısınırısın” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Ebige bardıǵız idî, yazdıǵız mı?* “İhtiyar kadına gitmiştiniz, yazdınız mı?” (Mişer şivesi, Kuybişev ağzı).

-tı itî biçiminin Baraba şivesinde çekilişi

min bartı-m itî	bız bartı-q itî
sin bartı-ñ itî	sız bartı-ğız itî
ul bartı itî	alar bartı (-lar) itî

Örnekler: *Min Pekimge kirtim it, kitip qalğan* “Pekim’e uğramıştım, gitmiştir”; *Sin qaltıy it anta, nan altıy ma?* “Sen orada kalmıştın, ekmek aldın mı?”; *Ul kitirtı palıq, pişirebisler* “O balık getirmiş, şimdi kızartırız” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi); *Min kürıp qaltım it, ul sıske kirtı* “Ben onun size girdiğini gördüm”; *Sin Sağıtke partıy it Ğafur bilen, matur pula titim?* “Sen Ğafur’la Sağıt’e gitmiştin, sandal olacak dedi mi?”; *Gewher ebem partı itı muyılğa, igi petre kitiripti* “Kuş kirazına Gewher ablam gitmişti, iki kova getirdi”; *Pis Wermehlige partıy it pi yasta* “Bu ilkbaharda biz Vermehli’ye gitmiştik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Tatar dilinin bütün ağızlarında da *-dı idı* geçmiş zaman biçimi aynı anlamları belirtir:

1) Geçmişte gerçekleşen eylemin sonucunu. Eylemin gerçekleşme zamanı zaman anlamını belirten kelimeler veya bağlamla daha da pekiştirilir: *Kiçe pamidurğa su sipmedimiy çanğır cawa dip, sibim elı* “Dün domatesleri yağmur yağacak diye sulamamıştım, şimdi sulayayım”; *Sin kürdiñiy anı, kildiñiy ul çaqta işten* “Sen gördün onu, o zaman işten gelmiştin” (Orta şive, Perm ağzı); *Meşke tozladığıy, bik tozlu bulğan* “Mantar tuzlamıştık, çok tuzlu olmuş” (Orta şive, Krasnoufimsk ağzı); *Munça caqtığıy Ğaptulla qaytuğa* “Ğaptulla döndüğünden hamamı yakmıştık”; *Ostağa da işleştıy, bik te ardıy, min de aqça birgeniyim* “Ustaya yardım etti, çok yoruldu, ben de para verdim”; *Elı kiçe gine öyge şaltıratımıy* “Daha dün eve telefon ettim” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Min anda küpten ügıl buldım idı* “Ben orada geçende olmuşum” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Min anı üsim kurtım itı* “Ben onu kendim görmüşüm”; *Qısım qarağat alıp qayttı itı* “Kızım frenk üzümü getirdi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

2) Konuşma anına kadar gerçekleşen eylemi: *Sin kitkençi dip kildimiy* “Sin gidinceye kadar geldim”; *Bereñgiler aldığıy, kirlen cudım* “Patatesi topladık, onun için çamaşırları yıkadım” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Sıyır suydık idı, bazarga alıp kittı* “İneği kesmiştik, pazara götürdü” (Mişer şivesi, Çuprelı ağzı); *Balı başladım idı, yını yıtmedı* “Örmeye başlamıştım, yünü yetmedi” (Mişer şivesi, Çistay ağzı);

3) Gerçekleşmek üzere olan, ama belirli sebepler dolayısıyla gerçekleşmeyen eylemi: *Ul eytmese, kürıp kittimiy, idennerın buyağannı kürmegenmın* “O söylemese içeri geçecektim, döşemelerini boyamış olduklarını görmemişim”; *Çıgarıp taşladımıy, eytmeseler* “Söylemeseler dışarı atacaktım”; *Qayıp kittimiy, maşına balsa* “Araba olsaydı gidecektim”; *Aldımıy, qaramasam* “Bakmasaydım, alacaktım” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Onottımıy akça birirge* “Para vermeyi unutacaktım”; *Brigadir kitip bardıy kürıp kalmasak* “Görmeseydik ekip başı gidecekti”; *Atıp taşladım idı* “Az kaldı söyleyecektim” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı);

4) Şart eylemi: *İntı Tefkinge yittih it, matur posolmasa* “Sandal bozulmamış olsaydı Tefkin’e ulaşacaktık”; *Yañğır pulmasa, tantsığa partıh it* “Yağmur yağmasydı kulübe gidecektik”; *Min uqığan pulsam, institutnı pırtım it* “Okusaydım, enstitüyü bitirecektim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Bizniñ pirsidetil Wahitov balsa, biz alğa çıktıy* “Bizim reis Wahitov olsaydı, yarışta birinci olurduk” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Üzimnen surasağız tikey birdimiy* “Benden sorsaydınız bedava verecektim”; *Bilgen bulsam, siña kildimiy* “Bilseydim, sana gelecektim” (Orta şive, İçkin ağzı); *Bilgen bulsam, qaytmadım dayı* “Bilseydim, dönmeyecektim” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

5) Hemen konuşma anına kadar gerçekleşmiş olan bariz, gerçek eylemi. Bu anlamda *-dı idı* biçimi anlamında temel yeri eylemin sona ermesi tutan *-dı* belirli geçmiş zaman biçimine yakın durur: *Siña aqça kitirdimiy* “Sana para getirdim” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Ğalime apa kirdiy, sin öyde bulmadıy* “Ğalime nine girdi, sen evde yoktun” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

ağzı); *Urındık birdim idî, utır* “Sandalye verdim, otur” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Elî gîne Çistaydan kat'tım idî* “Demin Çistay’dan döndüm” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

-dı idî geçmiş zaman biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılır ve onun çekirdek unsurlarından sayılır. *-dı idî* biçiminin anlamı ve çekilişindeki özellikleri bakımından Tatar dili şiveleri birbirlerinden ayrılmazlar. Yukarıda belirtildiği gibi *-dı idî* geçmiş zaman biçiminin izoglosu adacıklar şeklinde Orta İdil ve Batı Sibirya topraklarında yer alır.

Tatar şiveleri sistemi dışında *-dı idî* geçmiş zaman biçiminin izoglosu Türk, Yakut, Gagauz, Kırım Tatarları, Kırgız dillerini kapsar. *-dı idî (erdî)* biçimi Türk dillerinin birçok anıtında da kaydedilmiştir (Malov 1951, 154, 158, 179, 186; Şukurov 1966, 103; Nigmatov 1978, 21).

-açaq idî biçimi

Geçmiş zamanın *-açaq* ortacı temelinde *idî* yardımcı fiiliyle yapılan bileşik biçimi Orta şivenin bazı ağızlarında (Kazan ardı, Dağ tarafı ve Kama önü Kreşinleri ağızlarında) dar kullanılışa sahiptir. Başka ağızlarda bu biçime seyrek rastlanır.

-açaq idî geçmiş zaman biçimi yardımcı fiile eklenen şahıs ekleriyle çekilir:

min baraçaq idî-m	biz baraçaq idî-k
sin baraçaq idî-ŋ	siz baraçaq idî-giz
ul baraçaq idî	alar baraçaq idî (-ler)

Olumsuzluk şekili aşağıdaki usullerle yapılır:

a) Fiili kökünden sonra gelen *-ma* olumsuzluk eki yardımıyla:

min bar-ma-yaçaq idîm	biz bar-ma-yaçaq idîk
sin bar-ma-yaçaq idîŋ	siz bar-ma-yaçaq idîgiz
ul bar-ma-yaçaq idî	alar bar-ma-yaçaq idî (-ler)

b) Ortaç kökünden sonra gelen *tügil* kelimesi yardımıyla:

min baraçaq tügil idîm	biz baraçaq tügil idîk
sin baraçaq tügil idîŋ	siz baraçaq tügil idîgiz
ul baraçaq tügil idî	alar baraçaq tügil idî

-açaq idî geçmiş zaman biçimi edebî dildeki gibi kesilen şart eylemi belirtmek için kullanılır: *Kiç bulmasa, bu iş zaqqa barmayaçağıy* “Akşam olmasaydı, bu işi çabuk bitireceklerdi”; *Suğa töşip kiteçegiyyi, yarıy totıp aldı* “Suya düşecekti, iyi ki, tutuverdi”; *Calğa da qaytaçağıy, çağırmadılar* “Tatile dönecekti, çağırmadılar”; *Kişige rehet kürseteçek tügil idî* “Kişiye iyilik yapmayacaktı”; *Saniya tiginñ bitine berip eyteçek idî, behitine öyde bulmadı* “Saniya onuna yüzüne vurup söyleyecekti, şansına evde değildi” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-açaq idî geçmiş zaman biçimi şiveler sisteminin kullanılması zorunlu olmayan unsurlarındandır. O, Orta şivenin ağızlarında bile sınırlı kullanılışa sahiptir. Buna rağmen, bu bildirme kipi biçiminin bulunmasıyla Orta şive Tatar dilinin başka şivelerinden ayrılmaktadır.

Tatar dili şiveleri sistemi dışında *-açaq idî* biçiminin izoglosu Azerbaycan, Gagauz, Kırım Tatarları, Kumuk dillerinden geçer.

-ulı idı biçimi

-ulı geçmiş zaman biçiminin kaydedildiği ağızlarda -ulı ortacı temelinde idı yardımcı fiiliyle yapılan -ulı idı birleşik biçimi de kullanılmaktadır. Bu biçim yardımcı fiile eklenen şahıs ekleriyle çekilir. Burada bu birleşik biçimin -ulı biçiminden farklı olarak bütün ağızlarda da sınırlı şekilde kullanıldığını belirtmek gerekir. O, belirli bir derecede sadece Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında aktifleşir. Orta şivede -ulı idı biçimi her ağız için has olan belirli bir grup fiilden oluşur:

min çakırulı idı-m	bız çakırulı idı-k
sin çakırulı idı-ŋ	sız çakırulı idı-gız
ul çakırulı idı	alar çakırulı idı (-ler)

Orta şivenin birçok ağızında idı yardımcı fiili [d] ünsüzünün istikrarsızlığı dolayından -ulı biçimine eklenir: *çakırulıyı*. Sibiryaya Tatarları şivelerinde idı yardımcı fiilinin *itı*, *it* fonetik varyantları da mevcuttur: *tsakırulı it*.

-ulı idı geçmiş zaman biçiminin olumsuz şekli -ulı temelinden sonra gelen *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla yapılır:

min çakırulı tügıl idı-m	bız çakırulı tügıl idı-k
sin çakırulı tügıl idı-ŋ	sız çakırulı tügıl idı-gız
ul çakırulı tügıl idı	alar çakırulı tügıl idı (-ler)

Bu biçimin anlamında önemli yeri sonuç, öncelik nüansları katılan pasif eylem tutar: *Bız bügün aşqa çaqırulı idik* “Biz bugün meclise davetliydik”; *Qaytkanda kirdik, aşı pışülü idı, çeyi qaynawlı idı* “Dönerken uğradık, çorbası pişmişti, çayı demlenmişti” (Orta şive, Minzele ağız); *İrten maşına bilen kiltım, ul kitülı itı* “Sabah arabayla geldim, o gitmişti”; *Ektebırte kittı, pasılkası yanı yılda kilülı itı intı* “Ekimde gitti, yeni yılbaşına kolipostalı geldi”; *Qotalar kilgente, tuyları usulı itı* “Dünürler geldiğinde düğün sona ermişti artık”; *Pis anta kös paşta partıq, Aksurkinta turnagüs pışülü itı* “Biz sonbahar başlarında gittik, Aksuktin’da Frenk üzümü yetiştmişti artık” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız).

-ulı idı geçmiş zaman biçimi geçmişte mutad ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemleri de belirtir: *İlık pıste ürtehnı ken atulı tügıl itı* “Eskiden bizde ördekleri az avlardı”; *Pisnıñkı monta semelüt otsmas poron, torağa keme bilen parulı itı* “Uçaklar uçmaya başlayınca kadar biz şehre gemilerle giderdik”; *Qunaq kilse pötön awıl men anı qunaqqa yörtülı itı* “Misafir gelse, onu bütün köy misafir ederdi” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız); *İlık utınnı at bilen taşulıyı* “Eskiden odunu atla taşırlardı”; *Suğış yıllarında istansadan tawarnı küterıp qaytulıyı* “Savaş vaktinde malları istasyondan insanlar omuzlarında taşırlardı” (Orta şive, Kazan ardı ağız).

-ulı idı geçmiş zaman biçiminin izoglosu geniş yayılış alanına sahip olmasına rağmen bu biçim Tatar dili şiveleri sisteminin çekirdek kısmına girmez. Özel sistemlerin içinde bile o sadece kullanılması zorunlu olmayan unsurlardan sayılır. Bu eski bildirme kipi biçimi sporadik şekilde sadece orta ve Tobol-İrtiş şivelerinin ağızlarında kullanılır. Onun seyrek şekilde Mişer şivesinin Başkurdistan topraklarında yayılmış olan ağızlarında kullanılması Orta şivenin komşu ağızlarının etkisi sonucu olarak anlatılabilir.

Tatar şiveleri dışında *-ulı idı* biçiminin izoglosu Kazak dilinin Batı Kazakistan topraklarında yayılmış olan ağızlarında yer alır.

-uçan idı biçimi

Geçmiş zamanın *-uçan* ortacı temelinde *idı* yardımcı fiili yardımıyla yapılan *-uçan idı* bileşik biçimi sınırlı şekilde kullanılmasına rağmen Orta (Kazan Tatarları) şivenin *-uçan* ortacı kaydedilen ağızları için (Kazan ardı, Dağ tarafı, Minzele, Böri ve Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan ağızları) için hastır. *-uçan idı* geçmiş zaman biçimi *idı* yardımcı fiiline (*-uçanıyı*) eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

min baruçan-ıyım	bız baruçan-ıyıq
sin baruçan-ıyıñ	sız baruçan-ıyığız
ul baruçan-ıyı	alar baruçan-ıyı-lar

-uçan idı geçmiş zaman biçiminin olumsuz şekli ortaç temelinden sonra gelen *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla yapılır:

min baruçan tügıl iyım	bız baruçan tügıl iyık
sin baruçan tügıl iyıñ	sız baruçan tügıl iyığız
ul baruçan tügıl iyı	alar baruçan tügıl iyı

-uçan idı geçmiş zaman biçimi eylemi şahıs veya nesnenin geçmişteki özelliği olarak belirtir: *Min yeş wahıtta salqın su bilen yuwınuçanıyım* “Gençken ben soğuk suyla yıkanırdım”; *Sarı maynı min çileklep ezırlep quyuçanıyım* “Eritilmiş yağı ben kova kova hazırlardım”; *Sin bit qaznı bik küp asırawuçanıyıñ* “Sen kazları çok tutardın”; *Buldırğanda balalarğa gıl üzım tıgıp kidirtüçeniyım* “Elimden geldiğinde çocuklara kendim dikip giydirdim”; *Bız buzanı üzibiz yasawuçanıyıq* “Biz birayı kendimiz yapardık”; *İlık halık kindır üstürüçeniyı* “Eskiden insanlar keteni kendileri ekerlerdi” (Orta şive, Minzele ağızı); *Babañ mal totarğa yaratuçanıyı* “Deden mal tutmayı severdi” (Orta şive, Berengi ağızı); *Min kebıste aşu aşawuçan tügıl iyım* “Ben lâhana çorbasını yemezdim”; *Qara cilekke biznikiler mariğa cırüçenneyı* “Yaban mersini toplamak için biznikiler Marilere giderlerdi” (Orta şive, Kazan ardı ağızı).

-uçan idı geçmiş zaman biçimi şiveler sisteminin çekirdek kısmına girmez, sadece onun taşrasında yer alır. Buna rağmen, bu biçim Orta (Kazan Tatarları) şivenin en bariz özelliklerinden sayılır. *-uçan idı* biçiminin izoglosu *-uçan* şimdiki zaman biçiminin izoglosuyla aynıdır. Tatar şiveleri dışında *-uçan idı* geçmiş zaman biçimi kaydedilmemiştir.

-uçı idı biçimi

-uçı itı biçimi *-uçı* biçimi gibi Baraba şivesi için hastır. *-uçı* ve *-uçı idı* biçimlerinin yegâne kullanılış olayları Orta şivenin Dağ tarafı ağızında kaydedilmiştir. Baraba şivesinde *-uçı itı* geçmiş zaman biçimi yapısında *itı* yardımcı fiilinin bulunmasından dolayı geçmişte mutad şekilde defalarca tekrarlanan eylemleri belirtir.

Örnekler: *Pıs awılta yeşegensın, pıs mal totuçı itik* “Köyde yaşadığımız için, mal tutardık”; *Pıs te pı ışkulta uquçı itik* “Biz de bu okulda okumuştuk” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

-uçı itı biçimi benzer anlamlarda Kazak, Karaçay-Balkar, Kırgız dillerinde kullanılır. Bu dillerde o geçmişteki sona ermemiş mutad eylemi belirtir.

Orta şivenin Dağ tarafı ağzında *-uçı idî* biçimi geçmişte gerçekleşecek olan fakat bir takım nedenler dolayısıyla sona dek gerçekleşmeyen eylemi belirtir. Bu biçim *idî* yardımcı fiiline eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

baruçı idîm	baruçı idîk
baruçı idîñ	baruçı idîgîz
baruçı idî	baruçı idî (-ler)

Örnekler: *Min bugün bereñgî aluçı idîm* “Ben bugün patates toplayacaktım”; *Elfinur qayıp citse, qunaqqa baruçı idîgîz* “Eğer Elfinur yetişseydi, misafirlige gidecektiniz”; *Biz utın kisüçî idîk, canğır çıqtı* “Biz odun kesecektik, yağmur başladı” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Sonuç

Çekirdek unsur sayılan *-a idî* biçiminin birçok fonetik ve morfolojik varyantı vardır. Orta şive için *idî* yardımcı fiilinin temel fiille kaynaşması hastır: *barayı > bara idî*. Mişer şivesinde o ayrı şekilde kullanılır: *bara idî*. Sibirya Tatarları şiveleri başkalarından şahıs ekleriyle çekilen *-atı itî* biçiminin kullanılmasıyla ayrılır. Bu biçimle yanı sıra burada onun kısaltmış varyantı da kullanılır: *alatyıtım, altıytıñ, alatıytı, alatım, alatık*. Aynı şey *-ğan idî, -a torğan idî* biçimleri için de hastır: *-a torğanıytı > -a torğa idî* (Orta şivede), *-gan idî, -a torgan idî* (Mişer şivesinde). Sibirya Tatarları şivelerinde bu biçimlerin iki türü de kullanılır: *-ğayıntı, -ğayıtı, -ğantı, -ğayı, -atığan itî, -atıhan it, -atığayıntı, -atığayıtı, -atığayıt, -atıhaynt, -atığan*. Onlar bu şivelerin tasnifi özellikleri sayılırlar.

-ganda idî, -uçan idî, -uçı idî, -ulı idî, -adır idî, -ır idî, -açaq idî biçimleri sadece özel sistemler içinde kullanılırlar. Demek onlar şiveler sisteminin kullanılması zorunlu olmayan unsurlarından sayılırlar ve onun taşrasında yer alırlar. Bilindiği gibi bu biçimler sadece belirli şivelerde kullanılırlar. Mesela, *-ganda, -ganda idî* biçimlerinin izoglosu Orta şivenin sadece Nokrat ve Glazov ağzlarını kapsar. *-uçan idî* biçimi Kazan ardı topraklarında, Tataristan’ın Dağ tarafı bölgesinde, doğu bölgelerinde ve Başkurdistan’ın batı bölgelerinde adacıklar şeklinde bir takım izoglosları meydana getirir. *-açaq idî* biçiminin yayılış alanı Orta (Kazan Tatarları) şive sistemi içinde bile sınırlanmıştır. *-adır idî, -ulı idî, -ır idî* biçimlerinin izoglosları çeşitli şivelerin içinde geniş yayılış alanına sahiptir. Buna rağmen bu biçimlerin birçoğu ayrı şivelerin tasnifi özellikleri sayılabilirler.

Geçmiş zaman biçimleri sistemi içinde Tatar şivelerinin tasnifi özellikleri olarak aşağıdakiler sayılır:

1) Orta şive için:

a) *-dı* biçiminin *ki, ise* edatlarıyla birlikte kullanılması; *-dı* biçiminin zaman anlamlarından başka modal anlamları da belirtmesi;

b) *-ganda, -ganda idî, -uçan idî, -açaq idî* biçimlerinin bulunması;

c) *-a idî, -adır idî, -gan idî, -ır idî, -dı idî, -a torgan idî* biçimlerinin kısaltmış varyantlarının kullanılması;

2) Mişer şivesi için yardımcı fiilin ayrı şekilde kullanılması ve *-a idî, -gan idî, -ır idî, -adır idî, -dı idî, -a torgan idî* bileşik biçimlerinin hiçbir değişikliğe uğramadan korunması hastır;

3) Sibirya Tatarları şiveleri için has özellikler:

- a) *-atı itı* geçmiş zaman biçiminin kullanılması;
- e) Bildirme kipi biçimlerinin *-ğayıntı, -ğaytı, -ğayı, -atıyıtı; -atığan itı, -atıhan it, -ğaytı, -ğantı, -ğayı, -atıyıtı; -atığan itı, -atıhan it, -atığayıntı, -atığan* kısaltmış şekillerinin kullanılması;
- g) *-ır idı* geçmiş zaman biçiminin kullanılmaması.

KAYNAKLAR

- BASKAKOV N. A. (1940). **Nogayskiy Yazık i Yego Dialekti**, Moskva-Leningrad.
- BASKAKOV N. A. (1956). “Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax Tyurkskoy gruppi”, **Sravnitel'naya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfologiya**, Moskva.
- BLAGOVA G. F. (1976). “İmena deystviya v tyürkskix yazıkax sredneaziatskogo regiona”, **Tyurkologičeskiye İssledovaniya**, Moskva, s. 68.
- GADJİYEVA N. Z. (1976). **Tyurkoyazıçınıy Arealı Kavkaza**, Moskva.
- İVANOV S. N. (1969). **Rodoslovnoyo Drevo Tyurok Abu-l Gazi-hana... Grammatičeskiy Oçerk (İmya i Glagol. Grammatičeskiy Kategorii)**, Taşkent.
- FAZİLOV E. İ-ZİYATOVA M. T. (1978). **İzıskannıy Dar Tyurkskomu Yazıku. Grammatičeskiy Traktat XIV Veka Na Arabskom Yazıke. Vvedeniye, Leksiko-Grammatičeskiy Oçerk, Perevod, Glossariy. Grammatičeskiy Ukazatel**, Taşkent.
- KAYDAROV A. T. (1966). “Uygurskiy (novouygurskiy) yazık”, **Yazıkı Narodov SSSR, T. 2., Tyurkskiye Yazıkı**, Moskva, 363-386.
- KONONOV A. N. (1960). **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıkı**, Moskva.
- KONONOV A. N. (1969). **Rodoslovnaya Turkmen. Soçineniye Abu-l-Gazi Hana Hivinskogo**, Moskva.
- KORKİNA Y. İ. (1970). **Nakloneniya Glagola v Yakutskom Yazıke**, Moskva.
- MALOV S. Y. (1951). **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti. Tekstı i İssledovaniya**, Moskva.-Leningrad.
- MAXMUTOVA L. T. (1978), **Opıt İssledovaniya Tyürkskih Dialektov. Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıkı**, Moskva.
- NASİLOV V. M. (1940). **Grammatika Uygurskogo Yazıkı**, Moskva.
- NİGMATOV H. G. (1978). **Morfologiya Yazıkı Vostoçno-Tyürkskih Pamyatnikov XI-XII Vekov (po Materialam Soçineniy Yusufa Balasagunskogo, Mahmuda Kaigarskogo, Ahmeda Yugnaksikogo): Avtoref. diss. ... d-ra. filol. Nauk**, Baku.
- URUSBİYEYEV İ. H. (1963). **Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke**, Çerkessk.
- ORUZBAYEVA B. O. (1955). **Formı Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke**, Frunze.
- CELEY, L., (1947), **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan.

- ÇAYKOVSKAYA, A.İ., (1978), **Tyurkskaya Grammatika v Araboyazıçnıx Filologıçeskix Traktatax XIII-XIV vv. (Glagol)**, Taşkent.
- ÇARIYAROV B. (1969). **Gunorta-Gunbator Türki Dillerde İşlik Zamannarı**, Ařgabat, s. 248.
- SADVAKASOV G. (1976). **Yazık Uygur Ferganskoy Dolim**, Alma-Ata.
- SEVORTYAN E. V. (1966). **Affiksı İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke. Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya**, Moskva.
- Sovremennıy Kazahskiy Yazık** (1962), Alma-Ata.
- ŞİRALİJEV M. (1962). **Azerbajcan Dialektologiyası Esasları**, Baku.
- ŞUKUROV Ş. İ. (1966). **İstoriya Razvitiya Glagolnıx Form Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent.
- TURSUNOV A. (1969). “Kategoriya vremeni glagola v kirgizskom yazıke”, **Voprosı Kategorii Vremeni i Nakloneniya v Tyurkskix Yazıkax**, Baku.
- YULDAŞEV A. A. (1965). **Analitiçeskiyi Formı Glagola v Tyurkskix yazıkax**, Moskva.